REKENSCHAP

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

UVH
UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
Van Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel: (030) 239 01 99

Humanistisch Opleidings Instituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 - 3500 AT Utrecht

NUMMER 3, SEPT. 1959
ZESDE JAARGANG

REKENSCHAP,

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, uitgave van de HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES, onder redactie van
Prof. Dr. H. FREUDENTHAL, F. P. HUYGENS, Dr. B. W. SCHAPER, Prof. Dr. G. STUIVELING, Prof. Dr. T. T. TEN HAVE, Prof. Dr. LIBBE VAN DER WAL.

Vaste medewerkers: Dr. H. Bonger, Dr. J. C. Brandt Corstius,
Dr. A. L. Constandse, Dr. T. Eekman, Prof. Dr. J. J. Fahrenfort, Dr. L. van Gelder, Ir. E. Hymans, Prof. Dr. D. Loenen, Dr. Kwee Swan Liat, Dr. J. P. van Praag, Dr. V. W. D. Schenk, Dr. G. H. Streurman, Mr. J. in 't Veld, Mr. B. v. d. Waerden, Mr. H. B. J. Waslander.

Men wordt verzocht kopij enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het secretariaat der redactie, F. P. Huygens, Duinrell 4, Wassenaar (tel. K 1751-3568). Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres van de auteur op de kopij zelf is vermeld.

Het abonnement loopt van 1 januari tot 31 december. Abonnementsprijs *f* 7,50; voor donateurs en contribuanten van de Stichting en voor studenten *f* 6,—; losse nummers *f* 2,—.
Betaling gaarne door storting of overschrijving op giro no. 582293 t.n.v. Humanistische Stichting Socrates, Oudegracht 152, Utrecht.

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting heeft ten doel de bevordering van wetenschap en cultuur, in het bijzonder met betrekking tot de humanistische levens- en wereldbeschouwing.

Bestuur: het Dagelijks Bestuur van het Humanistisch Verbond.

Werkzaamheden:

a. het instellen en instandhouden van bijzondere leerstoelen met betrekking tot de humanistische levens- en wereldbeschouwing.
b. het organiseren en doen functioneren van een wetenschappelijke en een culturele sectie, alsmede van daaraan verbonden werkgroepen.

Vorm van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 1,— per maand ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen.
b. contributie van tenminste *f* 2,50 per jaar, verschaffende het recht van deelneming aan het werk der secties.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd. Giro 582293 t.n.v. Humanistische Stichting Socrates, Oudegracht 152, Utrecht.

INHOUD:

6e Jaargang Nr 3 — september 1959

Libbe van der Wal, Gewijde Kunst 97
V. W. D. Schenk, Verlenging of verkorting van het leven 117
T. T. ten Have, Volwassenheid 128
Internationale kroniek, Onrust onder de Koerden 143
Personalia 148

LIBBE VAN DER WAL

GEWIJDE KUNST

„Het is zo onhartelijk als we niet gaan", had zijn vrouw gezegd, „en als je er eenmaal zit, valt het best mee". Dat laatste was niet waar, dat wist je vooruit, zo'n verjaarsvisite is vervelender dan u denkt, maar hij was natuurlijk wèl meegegaan. En omdat hij beloofd had, dat hij zich niet zo zichtbaar zou vervelen, zat hij er bij met een wazige glimlach en deed alsof hij luisterde. Dat was niet zo moeilijk, je hoefde alleen maar af en toe te knikken. De dikke Herman had natuurlijk het hoogste woord, die vond zichzelf weer geweldig grappig. Kinderachtige vent eigenlijk. Waar hadden ze 't over?

„Sherry? Ja wat denk je, zou ik er nog één.....?" Hij keek op naar de dochter des huizes, alsof die hem raad zou geven. Bijna moederlijk glimlachend stond het meisje met het blad voor hem.

„Nou vooruit dan maar. Dank je wel!" Alleraardigst werd dat kind. En op wie leek ze toch? Vooral zo op zij..... Hij ving een blik op van Marian, en dronk haar uit de verte toe. Zij zat daar ook niet erg gunstig, naast hoe heette die man ook weer, gek dat hij telkens die naam vergat. Een gewichteling, bijzonder blij met zichzelf. Marian luisterde niet echt, dat kon je zien aan haar ogen. Ze zag er lief uit, en dat mutsje leek een beetje op dat grappige ding, dat ze indertijd..... Was dat nu een symptoom van ouder worden, dat hij tegenwoordig zo vaak aan vroeger dacht? Hoe was het ook weer? „.....proberen zo te leven dat ik het in mijn ouderdom met mijn herinneringen kan uithouden". Waar had hij dat gelezen.....?

„.....nooit van binnen gezien. Of wel?" Hij merkte plotseling dat dit voor hem bestemd was.

„'t Spijt me, maar ik heb niet precies gehoord wat je zei".

„We hadden het over de kerk. Ik veronderstelde, dat jij er nog nooit een van binnen gezien hebt!"

De toon was vriendelijk, en het zou wel niet kwaad bedoeld zijn, maar de man irriteerde hem toch. Hij nam een teugje sherry voor hij antwoordde.

„En waarom — veronderstelde je dat?" Het kwam er koeler uit dan hij gewild had, en het werd even stil.

„Nou ja", zei de ander onzeker, „eigenlijk zo maar. Je komt er toch nooit!"

„Nee", zei hij effen, „dat is waar: ik kom er nooit. Maar in dat andere ben je mis. Ik ben hier waarschijnlijk de enige, die met goedvinden van de dominé in zijn onderbroek op de preekstoel heeft gestaan".

„Wàt zeg je nou?!"

De dikke Herman, die voelde dat hij iets goed moest maken, was vol belangstelling: „Dat lijkt me een schitterend verhaal. Vertel eens Theo, je maakt ons nieuwsgierig!" Maar hij had er al spijt van, dat hij het gezegd had. Zijn geïrriteerdheid was ineens verdwenen.

„Nee", zei hij met een lachje, „dat is een veel te lang verhaal. Dat mag ik jullie beslist niet aandoen, echt niet!"

Toen ze niet verder vroegen, zakte hij tevreden dieper in zijn stoel. Joke

Brameling, ach ja..... Tegenwoordig Dr. Johanna Brameling, een heel intelligente en energieke vrouw, zei men. En toen ze laatst vlak naast hem voor een boekhandel stond, had ze hem niet eens direct herkend..... Hij dronk zijn glas leeg en zette het toen met overtuiging neer: nee, daar hadden ze geen donder mee te maken!

De jonge boer was niet van plan de hooghartige kritiek van zijn zwager onweersproken te laten.
„Het is makkelijk om er op af te geven", zei hij vinnig, „ik wil best geloven, dat jullie in de stad er wel buiten kunt. Maar het platteland! Dat krijgt pas door de televisie deel aan de cultuurspreiding!"
Dat laatste had hij ergens in een krant gelezen, maar dat wist hij gelukkig niet meer.
„Wat had je hier vroeger op het dorp? Helemaal niks. Een zangvereniging, die altijd op sterven na dood was en een fanfarekorpsje, dat es één keer bijna een eervolle vermelding gehaald heeft, en toen was het ook meteen afgelopen, want de kleermaker ging dood en toen was er geen trompet meer. Voor toneel waren hier nooit genoeg mensen bij elkaar te krijgen. Er heeft hier vroeger een dominé gestaan, niet de vorige, maar die nog dáárvoor..... vader hoe heette die dominé ook weer, je weet wel van dat toneel in de kerk?"
De ouwe boer, die juist binnenkwam, liep met zijn reumatische gang direct door naar zijn vaste stoel bij het raam, en Harm wist niet of hij de vraag wel verstaan had. Hij werd ook wat dovig de laatste tijd.
„Vader, die dominé van die opvoering in de kerk, hoe heette die ook weer?"
Nou kwam het er op aan niks te laten merken. Vooral gewoon doen.
„Ja. Ik weet wie je bedoelt, maar..... Was het niet — Brameling?" Alsof hij zich daarover bedenken moest! „Ik ben bang dat er sneeuw komt", zei hij er nog achteraan. Dan was het ook niet vreemd, dat hij naar buiten bleef kijken. Dominé Brameling.....! Hij zag hem nog achter zijn schrijftafel zitten in de grote studeerkamer van de pastorie, en Jannie en hij op twee stoelen daar tegenover. Ze durfden elkaar niet aankijken, en hij zelf had niet al te veel gezegd, maar Jannie had het tegen dominé opgenomen.
„Nee dominé, wij schamen ons er niet voor, helemaal niet, en als u zegt, dat wij dat wel moeten doen — ja ik weet niet hoe Harm erover denkt, maar dan lijkt het mij beter, dat we de kerk er maar buiten laten". En toen was dominé bijgedraaid!
Hij knikte een paar maal voldaan, en de jonge Harm, die nog altijd bezig was de televisie te verdedigen, vatte dit op als een blijk van instemming.
Vader deed na zijn ziekte wel meestal, alsof hij zich niet veel meer aantrok van wat ze om hem heen bepraatten, maar ondertussen, als je dacht dat hij niks gehoord had, bleek later dat hem geen woord was ontgaan.
Acht en dertig jaar geleden moest dat nu wezen, dat kwam uit, Harm was in oktober zeven en dertig geworden. Wonderlijk, Jannie was dus al zeven en dertig jaar dood, en Truida nog geen twee jaar, en toch.....
O Truida was een goeie vrouw geweest, ze hadden het samen best gehad, dat hoefde niet anders, maar..... ja hij kon er niks aan doen, hij dacht toch vaker aan Jannie. Nee, zoals met Jannie was het met Truida nooit geworden. Dat kon ook haast niet.

„Kunst!", had de ouderling gezegd, alsof hij iets viezigs proefde. Dominé Brameling had gelukkig precies geweten, hoe hij nu moest ingrijpen. „Jaaaaa, maar vergeet u vooral niet, dit is gewijde kunst".
Hij zelf zou het nooit zo bedacht hebben, en eigenlijk geneerde hij zich een beetje voor dit verraderlijke handigheidje, en het kwam er dan ook niet helemaal zó overtuigend uit, als hij graag gewild had. Maar ook in deze zwakke voordracht deed Mina's toverformule het best. Ze trokken bedachtzaam aan de kerkeraadssigaren, en toen zagen de meesten het ook duidelijk: ja natuurlijk, daar werd de zaak wel héél anders van! Als Krooiber het ook goed vond, och waarom dan eigenlijk niet?
Elsje, die de kopjes was gaan halen voor de tweede ronde, liep zo vlug als ze durfde met het rammelende blad door de lange gang om het laatste nieuws te rapporteren in de keuken, die nu het hoofdkwartier was.
„Ik geloof vast, dat ze het dóén!"
De tweelingen, die al twee dagen bezig waren met direct te doen wat moeder zegt, omdat zij zo alleen het verkopen van programma's konden verdienen, hadden aan dit vermoeden genoeg en dansten juichend om de tafel, maar hun moeder deed haastig de keukendeur dicht, temde haar kroost en wou zekerheid.
„Stil eens even! Wat heb ik jullie gezegd? — Waaròm denk je dat, Els?"
„Omdat Jannie's vader vroeg, wie dat allemaal moest betalen".
„Niet bepaald een uitspraak dunkt me waar je zo maar van buiten aan ziet, dat hij er gloeiend vóór is!"
Bernards toon was hooghartiger dan ooit. Dat kunstgedoe van vader was altijd lichtelijk gênant, en het werd bijzonder vervelend, als ze Theo er in gingen betrekken. En die liet zich natuurlijk inpalmen door Joke. Wat hij in dat kind zag?!
„Er gloeiend voor", zei Mina Brameling ter correctie van haar zoon, „nee, dat heeft waarschijnlijk ook niemand verwacht. Maar blijkbaar dènken de heren er nog wel over. Wij houden nog maar moed, vind je niet Jannie?"
Jannie Krooiber, die naast Joke tegen het aanrecht leunde, had een kleur gekregen. Het trok tot in haar hals, en prikte haar de ogen uit. Theo zag voor het eerst, dat dit stille, bleke meisje eigenlijk een allemachtig fijn snuitje had, vooral als ze bloosde.
„Zo. Als Joke het blad nu even binnen wil brengen".
„O ìk zal wel, moeder!"
„Nee Els, ik vroeg het deze keer aan Joke".
Onder de wachtende blik van haar moeder liet Joke zich traag van het aanrecht glijden. Vervelend gedoe! Waaròm nu weer?!
„Die doet niets liever!" zei Bernard. „En hou je lelijke tong maar in je mond, Johohohohanna". Tergend zong hij haar naam.
„Stik!" zei Joke met overtuiging.
„Joke!"
„Laat die pestkop zich er dan ook buiten houden!"
Maar de pestkop declameerde nu met breed gebaar:

„Waar broederliefde en zustermin
De harten houdt verbonden,
Daar zegent God het huisgezin,
Daar wordt Zijn vreê gevonden!"

„Bernard, alsjeblieft! Ik wil geen gespot!"
„Spot??! Maar moeder, dat is toch gewijde kunst!"
Mina Brameling keek even haar zoon aan: zo was het wel genoeg! Toen kon ze rustig de zaak verder sturen zoals het moest.
„O de koek nog!", zei ze met een verraste blik naar het volle blad, waarmee Joke al voor de deur stond. „Och Jannie, wil jij dan misschien even mee gaan?"
Het ging heel natuurlijk, het leek een vondst van het ogenblik. Jannie kreeg een glimlach en een bemoedigend knikje mee, toen zij achter Joke aan hinkte. Als Tom nu nog maar wist, wat hij zeggen moest.....!
En Tom wist het.
„Kijk es aan!", zei hij opgewekt, „twee van mijn artiesten komen ons nog het een en ander brengen".
Het duurde even voordat Krooiber reageerde. „Zo? Daar wist ik niks van".
„Nee", zei Brameling met een onzeker lachje, „ik zal het uitleggen".
Het presenteren van de koffie met koek voltrok zich in een geladen stilte. Maar toen de meisjes weg waren, zette Krooiber dadelijk fors in:
„Wou u werkelijk Jannie op een toneel laten lópen?!"
„Neeneeneenee!", zei Brameling haastig, „niet lopen, helemaal niet lopen, alleen maar staan".
De boer zat breeduit te wachten.
„Kijk, we hebben het nog niet over het volledige programma gehad. Ik heb u verteld van mijn bijbels spel, maar dat vult niet de hele avond. En nu had ik gedacht het te laten voorafgaan door tableaux vivants. En daarin wou ik Jannie dan laten meedoen. Ik had gedacht als engel.....".
Ze keken nu allemaal naar Krooiber. Die klopte de as van zijn vest en zei langzaam: „Nou, dat is ze anders niet hoor. Maar ja, ze kan er misschien wel een voorstellen".
Dominé Brameling had het pleit gewonnen.

Bepaald blij was Mina Brameling eigenlijk nooit, maar toen ze na het succes van deze avond in bed lag, was ze toch wel zeer voldaan. Tom had zich stipt gehouden aan haar aanwijzingen, en toen was het allemaal vanzelf gelopen. Precies zoals zij verwacht had, tenslotte had je mensenkennis of niet. Tom die goeierd zou er nooit iets van leren, die bleef zijn leven lang een groot kind, en als ze hem niet alles tot in kleinigheden had voorzegd, dan was er van zijn hele plan niets terecht gekomen. Nou ja, „zijn plan" — dat dacht hij zelf, en zij zou hem niet wijzer maken. Hij was wel erg dankbaar geweest, en tenslotte natuurlijk aanhalig geworden. Maar ze had ook dat zien aankomen en bijtijds hoofdpijn gekregen. Stel je voor, dan moest ze zeker nog eens in ongerustheid zitten. De kans mocht dan niet meer zo groot zijn bij een man van vier en zestig, maar twee jaar geleden had ze ook zo geredeneerd, en Lientje was nu nog maar net uit de box. „Met dank aan God" — zette Tom er altijd bij in de advertentie, en daar had ze ook geen bezwaar tegen, maar ze wou niet weer reden hebben voor die dankbaarheid. Nee, Tom mòest een afleiding hebben, en een die hem werkelijk op andere gedachten bracht. Dat schilderen gaf niets dan narigheid. Zeven jaar geleden, toen zij nog de hoop had, dat Koentje nu toch wel de hekkesluiter zou blijven, had ze die schildersbevlieging aangemoedigd, maar het was verkeerd uit-

gepakt. Als hij maar wat voor landschappen of stillevens had gevoeld, maar het was altijd weer de mens, zei Tom, die het hem aandeed. Daar was natuurlijk ook niet zo veel tegen in te brengen, maar met wat er dan uitkwam zat ze direct omhoog. Want waar moesten Tom's doeken hangen? De pastorie was groot genoeg, en voor bloemen en slootjes met koeien of zo was er altijd wel een plaatsje te vinden geweest. Maar waar moest je heen met een levensgrote Maria Magdalena, die als je op haar kleding mocht afgaan, aan het berouw nog niet toe was? Die figuur boeide hem altijd weer opnieuw, zei Tom. Jawel, en daaraan hadden ze dan ook twee exemplaren te danken. De netste hing in de donkere bocht van de trap, en die heel blote was tenslotte in de slaapkamer van de meisjes beland. Er was er nog één geweest, maar die leek sprekend op Dientje en dat had Tom tenslotte zelf ook wel begrepen, het geschilderd portret van je dienstmeisje kon je niet ophangen. Trouwens met Dientje had ze toen ook vrij gauw woorden gekregen, het kind mocht dan een interessant gezicht hebben, het was een slons en ze wist niet waar ze staan moest. Nee dan was Toms dichtader heel wat veiliger. En toen hij eenmaal begonnen was aan een bijbels drama in verzen had zij hem op het idee gebracht het dan ook op te voeren. Natuurlijk, ze had dadelijk begrepen dat het niet eenvoudig zou zijn de kerkeraad er voor te spannen, maar het gaf wel altijd voldoening, als je de mensen zo naar je hand kon zetten. Maar pas op, er kwam meer kijken, ze waren er nog lang niet!

Tot vrijwel dezelfde conclusie kwam tijdens de repetities Theo. Toen zijn vriend Bernard verlegen en met duidelijke tegenzin hem namens zijn vader kwam vragen om wat te helpen met „dat toneelgedoe, dat de ouwe heer op touw gezet heeft", was hij daarvoor dadelijk te vinden. Nou ja, die toneelroutine van hem, waar ze dan wonder wat van schenen te verwachten, was natuurlijk vrij beperkt, en of hij nou direct de aangewezen figuur was om een bijbels drama in verzen te regisseren..... Maar hij hàd tenslotte vanaf de vierde klas meegespeeld en bij het studententoneel hadden ze hem ook direct weer een nogal belangrijke rol gegeven. Ja, hŷ wou het graag proberen.
Dus hij vond het echt niet vervelend? Anders moest hij het eerlijk zeggen, even goeie vrienden. Hij merkte best, Bernard vond het eigenlijk een tikje gênant, en die zou het niet spijten, als hij nee zei, maar dat wou hij niet, hij vond het veel te leuk. Joke, lieve Joke, verrekt aardige Joke, die zou hij dan natuurlijk ook vaker zien.....! Jefta's offer?! O bliksem, was dat niet van Vondel?
„Nee", zei Bernard somber, „dit heeft de ouwe heer zelf geschreven. Maar wel in verzen.....".
De avond waarop Theo naar de pastorie fietste om zich door dominé Brameling te laten inlichten over zijn taak, was niet een onverdeeld succes geworden. Het begin was al niet gelukkig. In de half duistere gang, waar alleen aan het eind een olielampje brandde, had hij het verraderlijke opstapje naar de huiskamer niet gezien, en voordat Bernard kon waarschuwen lag hij al languit naast de piano. Nee, hij had zich geen pijn gedaan, maar wel duidelijk godverdomme gezegd, en ze hadden wat zuinig gekeken. Het had hem onzeker gemaakt, en omdat hij bovendien eerst met teleurstelling geconstateerd had, dat Joke er niet was, en later zich verbeeldde, dat ze bij haar binnenkomen maar een beetje stroef deed,

wijdde hij aan het exposé van zijn artistieke gastheer niet zijn volle belangstelling. Systematisch was diens verhaal niet erg sterk. Hij was kinderlijk opgetogen over zijn eigen prestaties, en wou het liefst alles tegelijk vertellen. Hij maakte alles zelf: stuk, décor en kostuums, kijk dit was bijvoorbeeld het priestergewaad. Eigenlijk jammer, dat er geen muziek nodig was, anders had hij daar ook zelf voor kunnen zorgen. Hij speelde natuurlijk zelf Jefta, daar moest je iemand voor hebben met levenservaring, en Theo moest dan Eleazar zijn, dat was de hogepriester, ook een heel belangrijke rol, die eiste sterk spel. Joke wou hij proberen als de dochter, die geofferd moest worden, maar zou ze wel stem genoeg hebben? Hij had ook over Elsje gedacht, die articuleerde beter, maar die had zo'n slecht Kerstrapport. Voor haar verloofde, een jonge krijgsman, konden ze Bernard nemen. Misschien niet ideaal, maar hij wist niemand anders, die jongens uit het dorp kon je geen verzen laten zeggen. En dan had hij nog tableaux bedacht, de meisjes van de aannemelingencatechisatie kon hij er moeilijk helemaal buiten laten, en bovendien was het stuk niet zo lang. Bijna zeven honderd verzen, dat was wel een heleboel als je ze schrijven moest, maar toch net iets te weinig voor een volle avond. Nu schreef hij vlug, hij mocht gerust zeggen, merkwaardig vlug! Als hij de grondgedachte maar eenmaal vast had. Daar liep hij dan eerst tijden mee rond, maar het schrijven zelf ging verbazend vlot. Hij was, stel je voor, aan zijn schrijftafel gaan zitten op een maandagmorgen, precies om negen uur.....

Theo hoorde juist bijtijds de wonderen voorspellende toon.

„Geweldig!' zei hij met overtuiging.

Mevrouw Brameling keek onderzoekend op zij. Die jongen hield Tom toch niet voor de gek? De dominé trok wel even zijn wenkbrauwen op, maar vertelde toen onvervaard verder, en ging na het bereiken van de werkelijke climax zonder onderbreking over tot het voorlezen van zijn drama. Hij was nog niet klaar met het opnoemen van zijn personen, of Elsje was al naar bed gegaan. Onmiddellijk daarna stond Bernard met een ruk op om na een onverstaanbaar gemompel eveneens te verdwijnen. Moeder Mina, die tot dusver alleen maar verstoord naar het plafond gekeken had, legde nu resoluut haar naaiwerk neer.

„Ze trillen de lamp nog kapot", zei ze ter verklaring van haar aftocht.

Dominé Brameling keek even verbaasd op.

„De tweelingen", zei Joke.

„O juist". Hij reciteerde al weer. Theo deed zijn best wat hij hoorde in zich op te nemen. Maar Joke was gebleven.....! Hij trachte haar blik op te vangen, maar zij bleef strak voor zich uit kijken. Ze zag er lief uit, heel lief. Zou ze voelen, dat hij nu naar haar keek.....?

Dominé Brameling hield plotseling op.

„Kijk", zei hij, „daar wou ik jouw oordeel nu wel eens over horen. Als toneelman. De verzen zijn goed, daar gaat het niet om, maar denk je, dat het voor toneel levendig genoeg is? Ik bedoel, zou er genoeg actie in zitten?"

Een breed gebaar maakte duidelijk, wat actie was.

„Genoeg actie.....". Theo zei het bedachtzaam. „Ja, in de expositie zit natuurlijk nooit zo heel veel actie....."

„Maar", zei de dominé, „de expositie..... die hebben we nu al achter de rug!"

Theo voelde hinderlijk, dat hij een kleur kreeg.
„O, u bedoelt dit laatste stuk".
„Natuurlijk, dat bedoel ik".
„Dat is levendig genoeg".
Dominé Brameling knikte tevreden.
„Mooi!", zei hij. „Dat dacht ik ook wel, maar zie je, ik ben geen toneelman'.
„Nee, natuurlijk niet", zei Theo.
Joke drukte haar vader een vluchtige zoen in zijn baard, zei even „Theo" en was weg. Was ze boos? Zou ze gemerkt hebben, dat hij maar wat zei? Wat dacht ze nu van hem? Of zou ze helemaal niet aan hem denken.....?
„Moet ik mijn dochter, wee mijn dochter offren?"
Hij trachtte opnieuw te luisteren. Een merkwaardige ouwe dwaas, die dominé. Hij had in elk geval geen last van zelfkritiek. Waarachtig geen wonder dat Bernard zich een tikje geneerde. En Joke — zou die het mooi vinden? Ze was wel vol aandacht geweest, of leek dat maar zo? Tenslotte was ze toch weggegaan. Je wist eigenlijk nooit, wat er in zo'n meisje allemaal omging.....
Dominé Brameling sloeg twee bladzijden tegelijk om. Terwijl hij de fout herstelde door te blazen, zei hij:
„'t Is wel boeiend, vind je niet?"
„Ja, heel boeiend", zei Theo.
Toen Mina Brameling de rust hersteld had, vond zij in de huiskamer een vredig tafereel: Tom was nog bezig voor te lezen en die vriend van Bernard zat heel stil tegenover hem. Toch wel een keurige jongen. Ja, hij vloekte, maar dat lag natuurlijk aan de opvoeding. En hij scheen heel begaafd te zijn. Joke was natuurlijk nog wel erg jong.....

Een acteur was dominé Brameling beslist niet. Ook voor hem zelf bleef dit niet geheel verborgen en hij zag de waarheid moedig onder de ogen. „Een van de weinige talenten, die mij niet gegeven zijn, geloof ik. Ik kan natuurlijk wel goed verzen zeggen, maar toneelspelen, dat merk ik nu wel, is toch weer iets anders. Misschien als ik er eerder mee begonnen was....."
Hij kon het weliswaar niet laten eerst zelf uit te leggen, hoe hij het „gedacht had", maar erkende daarna grif Theo's deskundigheid.
„O, niet heen en weer lopen? Goed, dan sta ik stil. Maar nu had ik gedacht hier een gebaar ter ondersteuning..... Of lijkt jou dat niet zo goed?"
Theo keek naar de tweemaal wild uitschietende hand.
„We kunnen het misschien beter sober houden", zei hij toen.
„Je hebt gelijk", zei de dominé met warmte, „sober — zeker! Ofschoon — het zijn natuurlijk wel oosterlingen. Maar de taal is hartstochtelijk genoeg, zul je zeggen. Dat is ook weer waar! — Zal ik dan hier nog eens beginnen?

Ik zeg niet: doe wat Jefta u gebiedt,
Ik smeek u, priester, laat u toch vermurwen.
Gij waant de tolk u van Jehova's wil,
Maar staat gij borg, dat tom ta tòm ta tom

— gek, dat ik dat vers maar steeds niet kan onthouden! En Elsje zegt weer geen woord. Daar heb je niets aan!"

Het verwijt was niet helemaal ongegrond, en Elsje, die meestal in verliefde bewondering naar Theo zat te kijken, werd als souffleuse vervangen door Jannie. Het gaf wel een huilbui, maar het was tenslotte ook beter voor haar huiswerk.
Joke kon eigenlijk niet spelen, bekende Theo zichzelf, ze was er misschien te ongekunsteld, te — ja te zuiver voor. Ze deed wel erg haar best, en ze kende haar rol beter dan één van de anderen. Maar verder — ach nee, er was geen verder. Hij had wel eens gedacht, dat ze hem aardig vond, maar had hij eigenlijk reden om dat te denken? Ze was nu alleen maar heel duidelijk verlegen, en hij zelf gedroeg zich hopeloos schutterig tegenover haar. Bernard die zich er toch al van bewust was, dat men hem met zijn overmatige lengte en gebogen schouders de jonge krijgsman niet aanzag, en die zich helemaal opgelaten voelde, nu hij een liefdesscène moest doormaken met zijn zuster, hield zijn beminde bruid vast, alsof zij hem tegen zijn wil in handen was gespeeld, maar Theo liet het maar zo: straks vroegen ze hem nog, het voor te doen! Nee, het zou nooit iets worden. Toen hij na weer zo'n mislukte avond op de kroeg nog een weemoedig biertje dronk, wist hij het opeens heel zeker: hij zou haar nooit durven zeggen, wat ze voor hem betekende. Hij zou zich natuurlijk niet terugtrekken, dat ging nu niet meer, hij zou de taak, die hij op zich genomen had, tot het einde toe vervullen, maar als een plicht en zonder hoop. Elsje, daar kon je makkelijk mee praten, met Jannie ook wel, maar Joke, die was alleen maar lief en ver, heel lief en onbereikbaar ver, la princesse lointaine..... Hij nam nog een brandewijn-met-suiker na.

Dominé Brameling schudde zich als een natte hond.
„Ja", zei hij ter verklaring, „je moet ineens weer een heel ander mens worden, nietwaar?"
De meisjes zeiden daar niets op. Zij zaten, zoals ze de hele avond gezeten hadden, stijf naast elkaar tegen de muur van de catechisatiekamer, en ze keken schaapachtig ernstig, met een bijna zorgelijke uitdrukking op de glimmende gezichten naar hun dominé.
„En meisjes?", zei Brameling weer. „Jullie zijn nu de eersten, die het zien. Dus als jullie nu vindt, dat er nog veranderingen moeten worden aangebracht, dan moeten jullie het vooral zeggen. Niet bang zijn om voor je mening uit te komen. Nou? Hoe vinden jullie het? Ja, Klazien, zeg jij het maar".
De woordvoerster, een lelijk meisje met vooruitstekende tanden, aan wie daarom in de tableaux de rol van „de treurende weduwe bij het graf" was toegewezen, begreep wat er van haar verwacht werd.
„Erg mooi, dominé".
„Juist", zei Brameling. „En verder? Geen aanmerkingen? Voorstellen tot verbetering misschien?"
„Nee, dominé".
Een van de anderen had blijkbaar iets gemompeld.
„Zei jij wat, Rika?"
Rika werd nog roder, en gaf opnieuw enig geluid. Het was Jannie die het tenslotte verstond.
„Ze zegt: wel wat geleerd".
„Geleerd?" Brameling nam dit in overweging. „Je bedoelt moeilijk. Maar

de gedachte is toch wel duidelijk nietwaar? En een beetje inspanning — och die mag van ieder mens gevergd worden! — Wel, dan moesten jullie nu maar gaan, dunkt me."
Ze zeiden „dag dominé" en „wel bedankt, dominé" en trokken af.
„Zo", zei Brameling, „dat was ons eerste publiek. Ik geloof wel, dat ze 't mooi vonden. Zij waren onder de indruk! En het is voor ons zelf ook goed, dat we nu eens zonder onderbreking hebben doorgespeeld".
Theo ving een knipoogje van Jannie op. Zonder onderbreking ja, maar er was één hachelijk moment geweest. In Eleazars schildering, hoe een wrokkige stemming zich had meester gemaakt van de weerbare manschap, terwijl de strooptochten der vijanden het land teisterden, had Theo, afgeleid door het domme kijken van de tableaux-meisjes, zich in zijn tekst vergist. In plaats van

De rundren zijn ach uit de kooi geroofd,
De jongelingen zien het treurend aan,

had hij de jongelingen laten roven, en toen in dezelfde plechtige toon met een gebaar naar de catechisanten-rij verklaard:

De runderen — zij zien het treurend aan.

Eerst dacht hij nog dat niemand het gemerkt had, maar toen had hij Jannie in haar zakdoek zien bijten en zelf zijn stem niet kunnen vrijhouden van een verraderlijk gebibber: Jehehova—...
„Kom kom", had de dominé knorrig gemompeld, „nu geen zenuwen!"
Na afloop van de reptitie kwam Theo op dit voorval niet terug. Hij zou het wel graag gedaan hebben, het was wel verrekt gek geweest, maar de dominé kon deze mishandeling van zijn verzen wel eens niet zo grappig vinden, en hoe Joke het op zou nemen, wist hij ook niet. Zij was blijkbaar op haar vader heel erg gesteld, en kon niet uitstaan, dat Bernard zijn werk niet au sérieux nam. Jannie ja, met die zou hij erover kunnen praten — Bernard, die zich grieperig voelde, was direct naar bed gegaan —, maar zij was al langs hem geslipt, terwijl hij nog in de schuur stond te prutsen aan zijn lantaarn. Toen hij het pastoriehek uitkwam, zag hij haar in het maanlicht juist over de brug lopen, en naast haar liep een man met een fiets. Even vroeg hij zich af, of zij het wel was, maar haar hinkende gang maakte twijfel onmogelijk. Zou dat haar vader zijn? Alle duivels nee, zo deed geen vader.....! Stel je voor, Jannie had een vrijer! Ja, waarom ook niet? Het wàs tenslotte een bijzonder aardig meisje, en ook helemaal niet zo'n boeretrien als die schapen van de tableaux. Waarom zij daar eigenlijk aan meedeed, was hem niet recht duidelijk. Mevrouw Brameling had haar er bij gehaald, en die zou daar wel goeie redenen voor gehad hebben, daar kon je donder op zeggen! Dat stond natuurlijk in verband met Jannie's vader, die blijkbaar heel wat in de melk te brokken had. Maar dat zij zich daarvoor had laten strikken. Het kon toch voor haar nauwelijks een feest zijn om op een zeepkistje te mogen staan, en dan als engel de treurende weduwe te wijzen op het licht van boven! En daarvoor was zij er dan vanaf de eerste bespreking met de catechisatie bij geweest, en ook toen alleen het stuk werd gerepeteerd, was haar belangstelling niet verflauwd, en zij was trouw blijven komen, de laatste tijd als souffleuse..... O wacht eens! Stommeling dat hij was: het ging haar natuurlijk helemaal niet om het stuk en die tableaux, die repetities gaven haar alleen een gelegenheid

om..... Maar zou ze dat werkelijk zo slim bedacht hebben? En ze zag er zo helemaal niet geraffineerd uit.....!
De volgende dag was Bernard ziek, en ook Joke had keelpijn. Het speet Brameling wel, dat Theo dat hele eind voor niets was komen fietsen, maar hij zag geen kans de repetitie te laten doorgaan. Wel wou hij aan zijn regisseur graag het achterdoek laten zien; een stuk van een tempel in een palmenlandschap, het leek hem zelf heel geslaagd. Als ze even geduld hadden.....
Toen Theo met Jannie alleen was, zei hij effen: „Jammer voor jou, dat we niet repeteren". Ze begreep het niet dadelijk.
„Waarom?"
„Moet jij nodig vragen! Ik zou maar wat voorzichtig zijn als ik jou was! Bij maanlicht kun je óók zien!"
„Heb jij.....?! Maar je houdt je mond hoor! Theo!" Hij had zijn naam nooit zo smekend horen uitspreken.
„Zeg waar zie je mij voor aan? Denk je dat ik dadelijk aan de dominé zal vertellen, dat zijn hele Jefta voor jou alleen maar een voorwendsel is?"
„Stil toch!"
„Jullie hebt toch geen ruzie?" zei Brameling opgewekt. Maar een antwoord interesseerde hem al niet meer. „Kijk, hier is het! Ik zal even op een stoel gaan staan, dan kun je 't beter zien. Het was wel erg moeilijk er de nodige diepte in te krijgen, maar het is wel gelukt, vin je niet?"
Ze hielpen Brameling, die bang was dat hij door het doek heen zou stappen, weer van de stoel af, en namen afscheid. Het was te hopen dat Bernard maar gauw weer beter zou zijn, en Joke moest ook niet ziek worden. Wel thuis!
Toen ze eindelijk naast elkaar op de weg stonden, realiseerde Theo zich, dat dit niet eerder gebeurd was: Jannie was altijd al weg geweest, als hij op de fiets stapte. Of was ze met opzet langer binnen gebleven? Hij had zich eigenlijk nooit afgevraagd, hoe zij thuis kwam.
„Je wordt nu zeker niet afgehaald?", zei hij wat aarzelend.
„Nee, Harm weet niet, dat het zo vroeg afgelopen is".
„Dan loop ik zover mee".
Maar toen ze eenmaal samen opliepen, wist hij niets meer te zeggen. Het was een heel lichte avond met een volle maan in de heldere hemel, de plassen op de weg waren bevroren, en hun stappen klonken hinderlijk luid op de planken van de brug.
Als ze nou maar eens wat zei. Hij waagde een schichtige blik opzij, maar zij keek recht voor zich, alsof ze haar mond nooit weer open zou doen. Zou ze boos zijn? Zo zag ze er eigenlijk niet uit, en ze had er toch ook geen reden voor. Ze passeerden weer een diepe kuil in de weg, het water dat er in gestaan had, was helemaal bevroren. Eerstdaags stonden ze op schaatsen als het zo doorging. Hij dacht erover dit te zeggen, toen hij zich juist bijtijds inhield: verdorie nee, zij reed natuurlijk niet met haar been. Als je zo naast haar liep, merkte je er anders niet veel van. Er was nergens iemand te zien, het was rondom licht en stil, en zij liepen maar te zwijgen. Hij moest wat zeggen, hier moèst een eind aan komen!
„Ben je boos Jannie?"
Ze bleef haast stilstaan van verbazing.
„Boos?! Dacht je dat? Welnee, waar zou ik boos om zijn? Ik zit er alleen wat mee in".

„Dat ik het weet? Daar hoef je toch niet mee in te zitten!"
„Nee, dáárover niet. Jij mag het gerust weten, jij kunt je mond wel houden.....".
„Zo straks was je daar anders niet zo zeker van". Hij zei het licht plagend zonder enige bezeerdheid in zijn stem, hij was veel te blij, dat ze nu weer gewoon praatte. Maar ze reageerde alsof het een bitter verwijt was:
„Nee heus Theo, zo heb ik het echt niet bedoeld. Ik schrok zo, begrijp je? Want dan ben jij vast niet de enige, die ons gezien heeft. Waren er meer mensen op de weg?"
„Ik weet niet, ik geloof van niet. Maar ik zou zeggen: wat dan nòg?"
Ze antwoordde niet dadelijk. Toen zei ze stil:
„Jij kent mijn vader niet".
En met die woorden was blijkbaar alles verklaard. Je voelde, het was belachelijk en aanmatigend hiertegen in te gaan. Je kon niet zeggen, dat het allemaal wel mee zou vallen of zo iets, een dergelijke goedkope troost zou volkomen misplaatst zijn, „jij kent mijn vader niet" en dat liet geen uitzicht.
Weer liepen ze samen in stilte, maar het was nu niet meer een benauwenis, integendeel dit beschroomde zwijgen in het maanlicht bracht hun een vreemde, treurig-zoete vertrouwelijkheid. En toen ineens begon Jannie met haar stille stem voorzichtig te vertellen:
„Ik wil niet, dat je nu denkt, dat mijn vader een nare man is.....".
Het verhaal kwam maar moeilijk op gang, het was zo ongeregeld, dat Theo een enkele maal behoedzaam moest navragen. Soms liet ze een pauze zo lang duren, dat het leek alsof er geen vervolg zou komen. Haar vader had praktisch helemaal alleen voor haar gezorgd, haar moeder had ze nooit gekend, die was bij haar geboorte gestorven, en toen was er wel een soort tante in huis gekomen, maar die mocht haast geen hand naar haar uitsteken. Met negen jaar had ze kinderverlamming gekregen, daar had ze haar been van overgehouden, en ze kende nog hele stukken van De Kleine Lord en Pieter Marits uit haar hoofd, zo vaak had vader die toen voorgelezen. Er was in die tijd een verpleegster in huis geweest, en later nog tweemaal een huishoudster, toen ging zij op de kweekschool, maar het was nooit een groot succes geworden: eerst leek het heel wat en bedachten ze allerlei gezellige dingen, maar na een tijdje wilden ze met vader trouwen, en die moest daar niets van hebben. Daarom deed zij nu de huishouding. Maar nu was Harm gekomen. Of eigenlijk, hij was er al eerder, hij was haar buurjongen, en ze kenden elkaar dus al heel lang. Ze hadden elkaar ook altijd heel aardig gevonden, maar het was toch nooit echt iets geweest. Maar een half jaar geleden was hij weer thuis gekomen, hij was in dienst geweest, en nu waren ze, nou ja nu wisten ze dan heel zeker wat ze aan elkaar hadden. Maar vader was er gloeiend tegen, hij had al eerder gezegd, dat moest ze voorgoed uit haar hoofd zetten, daar kwam niks van in, en een paar weken geleden had hij gemerkt, dat zij zich daar niet aan stoorde, en toen was hij razend geweest! Ze had hem nog nooit zo kwaad gezien, en het gekste was, ze geloofde eigenlijk niet eens, dat hij iets tegen Harm zelf had. Tenminste ze had het hem gevraagd, maar daar had hij zo goed als geen antwoord op gegeven. „Die Indiaan", had hij gezegd, zo noemden ze Harm wel eens in het dorp. Ze zou trouwens ook niet weten, wat er op Harm aan te merken was. Nee Harms grootvader, daar was geloofde ze iets mee geweest, ze

wist niet wat, tenminste niet precies, en daar keek vader nu nog de familie op aan. En Harms moeder was al lang dood en kon zich niet meer verdedigen. Je kon toch ook niet alles geloven, de mensen kletsten zo veel.....

Ze stonden stil, want ze was nu zo goed als thuis: rechts van de weg lag de grote boerderij met het trotse voorhuis. De blauwe pannen van de schuur blonken in het maanlicht.

„Daar ginder woont Harm", zei ze met een vast gebaar voor zich uit wijzend.

Haar verhaal was in het vage verlopen, en Theo vermoedde, dat ze meer wist dan ze kwijt wou. Die ouwe boer zou zijn bezwaren tegen Harms familie stellig wel wat duidelijker uit de doeken hebben gedaan. Maar ze had schoon gelijk, dat ze daarover hem niet inlichtte.....

„Maar ik trouw met Harm", zei ze toen nog. Het was geen grootspraak, ze meende het. Maar die vader van haar leek niet een erg plooibaar man.

„Maar", zei Theo, „hoe denk je....., hoe moet dat dan?"

Ze streek haar haren uit 't gezicht en keek strak de weg af.

„Ik trouw met Harm", zei ze nog eens. Alsof ze een feit constateerde. „Vader heeft gezegd, dat hij hem de benen breekt, als hij bij ons op het erf komt, maar ik trouw toch met hem. Ik zal er wel wat op vinden".

Het mocht dan waar zijn, besefte Theo plotseling, dat hij haar vader niet kende, hij kende haar ook nog niet! En het was de vraag, of haar vader zijn dochter wel voldoende kende. Hij zou 't nog wel eens kunnen verliezen!

Toen hij alleen terugreed — langzaam want hij moest toch nog op de onbekende Harm wachten — was hij vreemd opgewonden. „Ik trouw met Harm" — de rustige zekerheid, waarmee ze dat gezegd had! Alsof geen macht ter wereld haar daarvan zou kunnen afbrengen. En ze praatte ook dadelijk maar van trouwen, als ging het morgen of overmorgen gebeuren. Ze wàs natuurlijk een paar jaar ouder dan hijzelf, en meisjes dachten daar misschien gauwer aan, maar toch..... En hij was, had ze gezegd, de enige die het wist en weten mocht. Waarmee hij dat eigenlijk verdiend had, was hem niet duidelijk, maar hoe dan ook, hij zou haar vertrouwen niet beschamen.

De ontmoeting met Harm viel na deze onverwachte ridderslag wat tegen. Een kleine, breed gebouwde boerenjongen kwam tegen halftien met zijn fiets aan de overkant van de brug staan. Dat zou hem wel zijn, er was tenminste geen ander.

Toen hij dichterbij kwam, meende hij zich toch vergist te hebben: „de Indiaan" zou wel donker zijn, en dit mannetje was eerder aan de rossige kant. Hij zou maar eens vragen of hij Harm heette, zijn achternaam kende hij niet eens.

„Ja. En wat zou dat dan?"

Op zo'n ronduit vijandige ontvangst had Theo allerminst gerekend, en het klonk bijna verontschuldigend, toen hij zijn opdracht vervulde:

„Ik heb een boodschap voor je. Van Jannie". Hij wachtte even: nu zou de verandering doorbreken op Harms gezicht. Maar de ander bekeek hem alleen maar achterdochtig, en luisterde zonder enige toeschietelijkheid naar het vervolg.

„Je bent bedankt", zei hij tenslotte, „goeienavond".

„Goeienavond", zei Theo beduusd, en vloekte toen tegen de wegrijdende

rug. Waarom kon die vent verdomme niet wat vriendelijker zijn? En wat zag nu in hemelsnaam zo'n meisje als Jannie in een dergelijk onbehouwen stuk boer? Ja je wist het natuurlijk niet, het kòn meevallen, misschien was het alleen maar verlegenheid, maar zo op het eerste gezicht kon de hele Harm hem gestolen worden!

„Morgen gaat het vast wel beter", zei mevrouw Brameling, „dan is er publiek, en dat schéélt. Het lijkt mij zo stimulerend. Is het niet Theo?"
„Zeker mevrouw Brameling, zonder énige twijfel", zei Theo met plechtige nadruk.
Zij keek achterdochtig op zij: wat was er met die jongen?
„Je voelt je toch wel goed?", vroeg ze scherp.
„Uitstekend, mevrouw Brameling!"
Hij kon deze verklaring nog net afleggen voor hij ijlings de buitenlucht opzocht.
Mina Brameling wendde zich tot haar man, die neerslachtig in de voorste bank voor zich uit zat te staren. Ze dempte haar stem met het oog op de koster, die bij de grote kachel stond achter in de kerk.
„Hoeveel brandewijn heb jij in die jongen zijn melk gedaan?"
Brameling haalde lusteloos zijn schouders op.
„'k Weet niet. Ik heb tegen Joke gezegd....."
„Zo iets kan Joke toch niet....., Joke!"
Jannie kwam van achter de gordijnen, die het gedeelte om de preekstoel afschermden.
„Joke is al naar huis gegaan, mevrouw. Ze was wat van streek, ze is bang dat ze morgen weer zal blijven steken".
„Onzin!" zei Mina Brameling, „waarom zou ze morgen blijven steken?"
„Waarom zou ze het niet doen?!", zei Bernard opstandig. „Ik kon van Jannie ook haast geen woord verstaan. En dan dat beroerde rokje!" Hij keek mistroostig naar zijn te korte tuniek.
„Het is geen gezicht!" zei Elsje opgewekt. „Moeder dat kàn zo gewoon niet. Kunt u het niet wat uitleggen? Of zal ik er een paar steentjes innaaien, dan hangt het netter".
„Het is jammer", zei Brameling, „dat we geen souffleurshokje hebben. Zo van opzij hoor je zo weinig. Je denkt zeker niet dat we nog.....?"
Zijn vrouw schudde energiek haar hoofd.
„Daar is het nu te laat voor. Trouwens waar zouden we het geld vandaan halen?"
Jannie slipte weer weg door de gordijnen. Als er over geld gesproken werd, kon zij er beter niet bij zijn. Vader nog weer vragen ging nu toch niet. En ze mòest Theo..... Ze zag hem staan tegen de buitendeur van de consistorie-kamer, zijn hoofd achterover. Hij was heel bleek.
„Al wat beter?", vroeg ze voorzichtig.
„Ja", zei hij mat, „beroerder kon ook haast niet. Warme melk met kaneel en brandewijn — daar knap je zó van op! En die geheelonthouders hebben natuurlijk geen flauw idee hoeveel ze erin kunnen doen".
Ze deed de deur zorgvuldig achter zich dicht.
„Kun je even luisteren? Of voel je je niet goed?"
„Jawel, goed genoeg. Wat is er?"
„Morgen", zei ze vlug, „ik kan morgen niet souffleren. Ik ga dadelijk na de tableaux weg. Het moet! Is het erg?"

Hij haalde de schouders op.
„Erg..... Je hebt gezien hoe rot het vanavond ging. Maar als het moet..."
„Maar denk er om, niemand....."
„Nee", zei hij bijna nijdig, „ik ben niet achterlijk". Hij ging de kerk binnen.
„Kom", zei Mina Brameling nog eens weer, „jullie moeten nu niet plotseling de moed verliezen. Het komt best terecht. Wat denk jij, Theo?"
Hij slaagde erin te glimlachen.
„'t Zal best gaan", zei hij terwijl hij in een kerkbank neerstreek.
Brameling was nog niet gerust.
„Denk je heus, Mien.....?"
„Och ja natuurlijk!"
Jannie kwam door de gordijnen.
„Wat denkt u", zei Theo, „zouden we Elsje niet aan de andere kant zetten om ook te souffleren?"
„O dat is goed", zei Elsje dadelijk.
Brameling veerde op.
„Een goed idee, uitstekend, dat doen we! Mien, misschien heb je gelijk..."
„Natuurlijk heb ik gelijk", zei Mina Brameling, die dat gewend was.
„Het wordt een enorme sof", zei Bernard, toen hij met Theo naar de pastorie wandelde.

Klazien keek bedrukt in de spiegel.
„'t Gaat er vast niet weer af".
Theo zakte deskundig in de knieën door om over haar schouder het resultaat van zijn arbeid te keuren. De kapper, die hij moest helpen, omdat de man anders iemand had moeten meenemen, en dan werd het nog weer duurder, had hij het net zo zien doen, en dit onderdeel van het vak was hij tenminste meester. Klaziens bakstenen wangen waren waarachtig weggewerkt, zij zag er nu wat ongezond gelig uit, maar dat mocht niet hinderen bij een treurende weduwe, en tenslotte zag je door die sluier toch niet zo veel.
„'t Gaat er vast niet weer af!", zei ze nog eens dreinerig.
„Jawel, met een beetje vaseline gaat het er ook wel weer af! Zo, je bent klaar, laat maar eens aan meneer zien".
De kapper die van Bernard een jonge held trachtte te maken, onderbrak dit karwei en was zo goed zijn oordeel te geven.
„Och jawel", zei hij royaal, „'t kan er mee door. U zult het misschien niet geloven, en ik noem natuurlijk geen namen, maar ik heb het door beroepslui nog wel beroerder zien doen".
Door deze waardering gesterkt begon Theo aarzelend aan de meisjes van de Jacobsladder, zeven stuks maar liefst, en die moesten zonder sluiers presentabel zijn. Alle begin is moeilijk, de eerste werd wat te rood, en de tweede viel nogal bruingebakken uit, maar na aflevering van het vierde exemplaar had hij het recept voor engelen wel onder de knie.
„Ik zal van jou iets heel bijzonders maken", zei hij tegen Jannie.
Terwijl hij bezig was, stoof Brameling binnen.
„Is de ladder er al? O Theo, zou jij even — nee jij bent bezig..... En je moet je ook nog verkleden, waarom heb je dat nog niet gedaan?"
„Ja, ik wist niet waar".
„Achter het kamerschut", zei Brameling als de man, die aan alles gedacht

heeft. „Dat staat er voor. O wacht es, je bedoelt de meisjes. — Ja, dat is lastig. Weet je wat? Doe het even in de preekstoel".
Leunend op de geweldige bijbel met koperbeslag keek de priester Eleazar naar beneden. Die soepjurk was veel te wijd, wat voor een buik moest je wel hebben om daarin te passen! Opzij van het toneel, in een hoek van de statige domineesbank zag hij opeens een eenzaam figuurtje in het wit: Jefta's dochter, die nog éénmaal haar rol voor zichzelf zat op te zeggen. Joke, maar dan een heel andere Joke, met lange blauwzwarte haren en donkere wenkbrauwen gepenseeld boven haar nog blauwer lijkende ogen. Hij had zelf met de man afgesproken, hoe zij er uit moest zien: donker, een oosters type, maar toch was deze nieuwe, niet meer blonde Joke een volkomen verrassing.
„Heb je iets van een speld?" vroeg hij van boven af.
„Een speld?" Ze kwam uit de bank en keek naar hem op, toen hij naar beneden strompelde.
„Je kunt met zo'n jurk gewoon niet lopen", zei hij bijna struikelend op de laatste tree, „staat het gek?"
„Nee, helemaal niet gek. — Theo....."
„Ja?"
„Denk je — denk je dat het gáán zal?"
„Natuurlijk wel. Je zult zien, het gaat denderend!"
Zij luisterde plotseling met opgeheven vinger: „Komen ze al?"
Hij worstelde het keukentrapje naar het toneel op, en gluurde voorzichtig door de spleet van de gordijnen. Toen hij zich omdraaide, stond zij nog in spanning naast de preekstoel.
„Is het griezelig?"
„Welnee, kom maar eens kijken!"
Zij klappertandde, toen zij naast hem stond.
„Je moet niet zo bang zijn", zei hij vertederd, „kijk nu maar. Nee pas op, zo!" Bijna had ze de spleet opengestoten, nu hield hij vakkundig de gordijnen met beide handen vast, zijn armen over haar schouders.
„Kun je zien?"
„Ja", zei ze, „'t is niet zo eng als ik gedacht had. O de bakker. Met zijn hele familie. Die komt anders nooit in de kerk".
„Gewonnen door gewijde kunst!" Hij hoorde het zichzelf zeggen met een stem die niet van hem leek. Ze knikte nu alleen maar, en stond heel stil tussen zijn armen.
„'t Loopt geloof ik aardig vol", zei hij nog, hoewel hij zelf nu niets zien kon. Ze gaf weer geen antwoord, de argeloosheid was van haar weggevallen, zij stonden nu in een vreemde gespannenheid, als wachtten zij op iets, dat moèst gebeuren. Hij liet het gordijn los, en zij bleef staan. Hij draaide haar onhandig om, en terwijl zij „nee" zei, haar ogen wijd open, plantte hij met de moed van de wanhoop een zoen naast haar mond. En juist op dat ogenblik dreunde plotseling het orgel door de kerk! Hij liet haar verschrikt los, even stonden ze verlegen naast elkaar, toen deed hij het plechtig en schuchter over. Ze zei niet weer nee.....
Er ging een deur open en zij hoorden Brameling roepen: „Theo!"
„Vader!" fluisterde Joke. En toen vlug er achteraan. „Je bent rood! Hier!" Zij tipte even met haar vinger tegen zijn mondhoek, en sprong het trapje af. „Ja, Theo is hier vader, op het toneel".
De regisseur deed duizelig zijn ogen dicht van verrukking: hij had haar

gekust, en zij, zij, zij — zij had het goed gevonden. Nu was hij opgewassen tegen alle moeilijkheden die de gewijde kunst verder kon leveren! Wat kon er nu nog verkeerd gaan?!
En wonderlijk genoeg, vanaf het ogenblik dat het gordijn voor het eerst openschokte, ging er ook haast niets verkeerd, tenminste niet erg veel. De tableaux al dadelijk werden een doorslaand succes. Het hoofd der school las de bijpassende bijbelteksten met plechtige zalving voor. Hij had best dominé kunnen wezen, was het oordeel van de gemeente. Mina Brameling, die hem niet mocht, maar het hem zelf was gaan vragen — er was geen ander —, ergerde zich, de man moest zich nu niet gaan verbeelden, dat hij predikant was, maar ze gaf toe: hij deed het niet kwaad. De jongen van de schilder, die als Jacob mocht dromen — hij had tenslotte ook voor de dubbele ladder gezorgd —, deed eerlijk zijn best niet dom maar gelukzalig te glimlachen, en de door Bernard zo gedoopte laddergirls — drie aan elke kant en Truida, die belóófd had niet te gillen, in top — die deden het in de tarlatan met kerstboomslingers wonder goed. 't Was wat aan de blote kant, maar voor engelen kon het er mee door. Maar verreweg het grootste succes was voor Jannie. Het eerste tafereel, waarin de weduwe bij het graf nog alleen was, viel eerlijk gezegd wat tegen na de ladder, en ook Bramelings verzen

Waar zult gij nu vertroosting vinden,
Zo gij 't beziet bij 't aardse licht?

konden niet alles goedmaken. Meester Klinkert haalde er alles uit wat er in zat — „en nog wel wat meer ook" zei hij later tegen zijn vrouw —, maar het bleef een vrij zwak begin. Maar toen er voor de tweede keer gehaald was, ging er een zucht door de menigte: dè engel! Het zeepkistje was kundig weggewerkt met de sleep van haar gewaad, en op dit voetstuk stond Jannie, een verschijning van bovenaardse lieflijkheid. Vergeleken bij deze echte engel waren de laddergirls maar goedkope namaak. Krooiber zat stil in zijn bank, en keek trots en bedroefd naar zijn dochter. Ze glimlachte dat verdomde kind, voor het eerst glimlachte ze weer eens. Thuis kon er tegenwoordig geen lachje af, gezellig praten zoals vroeger deed ze niet meer, ze zei goeiemorgen en welterusten alsof hij een vreemde was, en dat allemaal om zo'n snotjongen. En dan moest hij uitleggen, wat hij tegen 'm had. Wat kon hij zeggen? Dat het nooit veel kon wezen, met die slaphak van een vader, die misschien niet eens zijn vader was? En die moeder, een mooie meid, maar geen aasje fatsoen in haar lijf. Hij mocht achteraf van geluk spreken dat het met haar toen niks geworden was. Trouwens die jongen, die ze met alle geweld moest hebben, had zich ook bedacht en was er als koloniaal tussenuit getrokken.
— Maar hoe moest het nu verder? Zo kon het niet doorgaan, en hij was wel eens bang, dat Jannie net zo'n harde kop had als hij. Maar hij mocht doodvallen als hij krimp gaf. Dan moest er nog heel wat meer gebeuren! Hij knikte een paar maal met zijn onderlip koppig naar voren geschoven. Eens kijken, of dat stuk van de dominé wat was. Hij had er niet veel fiducie in. Waar zou ze nu zitten bij dat souffleren.....?
Maar Jannie was er al niet meer. Er dreigde even wat opwinding te ontstaan over haar afwezigheid, maar Theo had die dadelijk bezworen: hij wist het niet, misschien voelde ze zich niet goed, maar in elk geval was het niet erg, Elsje kon het immers wel alleen af. En omdat er ook

niets anders op zat, hadden ze Jefta's offer dan maar met één souffleuse gebracht, en het was zonder ongelukken verlopen. Het had nog even gespannen doordat Brameling twee maal te vroeg inviel en dan met een verwilderd „o nee" een stap terug deed, maar er waren maar weinigen, die dat gemerkt hadden en onder dezen dachten sommigen dat het er bij hoorde. Er was lang gepraat of het passend was in een kerk te applaudiseren, en de dominé was er niet voor geweest, maar toen de veearts, die net vóór het slot weer wakker werd, zijn grote handen in elkaar kletste, volgde men dit voorbeeld met overtuiging, en het was Brameling zelf, die „Halen!" riep. Nee aan het succes viel niet te twijfelen. Krooiber klapte dat het een lust was.....

Het was op een van de laatste dagen van april, dat de slag viel. Theo had die zonnige middag Joke, die nu voor haar eindexamen zat, met Homerus geholpen. Achter het heuveltje in de pastorie-tuin, veilig buiten het gezichtsveld van moeder Mina, hadden ze heus ook wat aan Homerus gedaan, en toen ze voor de thee geroepen werden, was het echt jammer, ze raakten nu juist goed op dreef.....
„Wat zie jij rood!" zei een van de tweelingen op de treden van de veranda. Mevrouw Brameling keek even naar haar dochter.
„Goed gewerkt?" zei ze toen. „'t Is daar zeker warm?"
„Ja", zei Joke dapper, „dat wel. Maar je zit er heerlijk. Ja, we zijn wel opgeschoten. Theo?"
Theo had het woordenboek nog als bewijsstuk in zijn hand en kon dit prompt beamen.
„Een heel stuk".
„Vind jij ook, Theo, dat het nu wat beter gaat?"
„Ja mevrouw Brameling", zei Theo deskundig „veel beter!"
De komst van de dominé maakte gelukkig een eind aan dit verhoor. Hij was zichtbaar uit zijn humeur, zakte moedeloos in zijn stoel, en keek treurig naar de wiegende amandelbloesem. Toen men niet de tact had hierop dadelijk te reageren, barstte hij zelf maar los.
„Ik heb Krooiber gesproken. Jannie komt vanavond".
„O, gezellig!", zei Elsje hartelijk.
„Ze komt voor mij", zei Brameling nors. „En het is helemaal niet gezellig, ze gaat trouwen".
Terwijl zijn dochters alleen maar een onthutst „O!" mompelden, zette Mina Brameling haar theepot met een kloek gebaar weer neer.
„Trouwen?!"
Brameling knikte suggestief en somber.
„Je bedoelt toch niet.....".
„Dat is nu precies wat ik bedoel", zei de dominé plechtig.
„Treurig!" zei zijn vrouw, „diep treurig!"
Brameling had zich in lang niet zo'n martelaar gevoeld.
„Och", zei hij in wijze berusting, „je raakt aan teleurstellingen gewend, maar het blijven teleurstellingen".
De tweelingen roken dat hun iets onthouden werd, en luchtten in beurtzang hun behoefte aan voorlichting.
„Gaat Jannie trouwen?"
„Moeder, waarom is het dieptreurig als Jannie gaat trouwen?"
„Wat blijft een teleurstelling moeder?"

„Is het een teleurstelling als Jannie.....?"
Mina Brameling ontdeed zich snel van deze benauwende weetgierigheid.
„Dat kunnen jullie nog niet begrijpen, dat hoor je later nog wel eens. Ga nu maar in de tuin spelen, vooruit!"
Toen wendde ze zich weer tot haar smartelijk getroffen echtgenoot.
„Wat zei Krooiber wel?"
De dominé had medelijden met zichzelf.
„O die geeft ons de schuld! Hij zegt dat het allemaal van de gewijde kunst komt".
„Wat?!" Ze kon haar verontwaardiging maar zwak vertolken. „Nou vraag ik je toch!"
Na een drukkende stilte vroeg zij werkelijk iets.
„Hoe ver is ze?"
„'k Weet niet precies", zei Brameling die het helemaal niet wist, „drie maanden denk ik. Meestal vertellen ze het niet eerder".
„Dûs", zei zijn vrouw die goed rekenen kon, „toen zij daar als engel stond.....!"
„Dat zal wel", zei hij mat.
Mina Brameling trok de vernietigende conclusie.
„Engel!" zei ze honend. „Ze moest zich schamen!"
Hoe was uit dit gesprek op de veranda de ruzie en later de breuk ontstaan? Die zomer, toen het voorgoed uit was en hij al bijna verzoend was met haar brief, kon Theo dit nog maar amper reconstrueren. Maar helemaal goed was het na die middag eigenlijk nooit meer geweest. Natuurlijk was dit voor een deel ook zijn schuld. Razend op zichzelf, omdat hij daar laf en stom bij gezeten had, terwijl ze zo praatten over Jannie, was hij later in de tuin losgebarsten over de bespottelijke bekrompenheid van mensen, die maar dadelijk klaar stonden met een oordeel, ook al wisten ze er verder geen bliksem van. Ze moesten zich zelf schamen! Maar dat had ze niet op zich laten zitten. Kon hij dan niet begrijpen, dat het ellendig was voor vader, dat hij met al zijn werken niets bereikte in dit ellendige stomme dorp, waar ze nooit trouwden voordat het moest! Of vond hij dat maar heel gewoon? Hij hoefde niet te denken, dat zij ook zo iets zou willen. Als hij daar soms op rekende.....
Zij was, toen ze huilde zo verschrikkelijk lief geweest, en vertederd als nooit tevoren had hij voorzichtig haar tranen weg gekust, ze wist toch immers wel, dat hij het zo niet bedoelde. Ze had zich eerst een beetje verweerd, maar later niet meer, en zij had, geloofde ze, ook nare dingen gezegd, die ze echt niet meende. Zo was het eind van de middag bijna nog zaliger geweest dan het begin, ze wisten weer dat zij voor eeuwig bij elkaar hoorden, en zo iets moest nooit weer gebeuren! Maar op de volgende Homerus-middag bleek dat er iets was blijven zitten, waardoor de eeuwigheid werd weggeknaagd. Hij had haar willen vertellen, wat hij tot dusver als een hem toevertrouwd geheim verzwegen had, van zijn wandeling in het maanlicht met Jannie, maar zij was hem direct in de rede gevallen: het was beter dat zij daar niet weer over spraken, daar werden ze het nooit over eens, en Jannie had tegenover vader ook nog het air aangenomen, alsof ze iets heel verdienstelijks had gedaan. Zo kon je van de nood een deugd maken! Zij hadden het natuurlijk ook toen weer bijgelegd, hoewel niet uitgepraat, en de zoetheid der verzoening was

doortrokken van een vage onvoldaanheid. En die raakten ze niet weer kwijt. Vooral in de huiskamer van de pastorie werden zij beiden soms door een vleug van argwaan bezocht: zat hij daar weer te kritiseren, en leek ze werkelijk zo veel op haar moeder? Nog eenmaal in haar angst voor het examen klom zij met hem tot het zalige geloof, dat ze toch echt veel, heel veel van elkaar hielden en dat altijd zouden doen. Toen ze er door was, zakte ook dit geloof langzaam weer weg. La princesse lointaine, maar van dichtbij viel zij toch heus niet mee, en juist toen hij dit wrange grapje, dat hij aan niemand kwijt kon, had bedacht, vond hij naast zijn ontbijtbordje haar wijze brief, waarbij hij alleen maar triestig knikken kon: zij had zich vergist, en hij zou ook wel leren inzien, dat het beter was.....

Theo hoorde het van Bernard. Het was een regenachtige oktoberavond, en toen hij om elf uur op de sociëteit kwam, was het beneden een uitgestorven boel, zodat hij meteen doorliep naar de leeszaal. En daar in een luie stoel met zijn lange benen op het haardhekje lag Bernard. Toen hij met Punch in de hand op hem toeliep had Theo een wat schuldig gevoel. Hij hàd Bernard de laatste tijd wat verwaarloosd. O niet omdat het met Joke nu uit was, dat behoefde natuurlijk aan hun vriendschap niets te veranderen, maar hij was nu echt goed aan het werk, en dan had hij het ook al weer druk met het studententoneel, er deden een paar meisjes mee, die wel aardig leken, en zo kon er een heel tijdje voorbijgaan voordat je elkaar weer eens zag.
„Goeienavond!" Hij zei het hartelijk, maar voor deze omgeving te luid, zodat hij schichtig om zich heen keek: er waren haast altijd ouwerejaars, die de stilte hier handhaafden door „Bek dicht!" te schreeuwen. Pas toen hij ging zitten, zag hij Bernards benen met de ongewone streepjesbroek. Hij tikte hem op de knie en fluisterde plagerig achter zijn hand.
„Waarom ben jij zo poesmooi? Generale repetitie voor het examen?"
„Nee", zei Bernard kort, „een begrafenis. Jannie."
Theo had het niet goed verstaan.
„Wie?"
„Jannie. Jannie Krooiber".
„Is haar vader.....?" Hij zag ineens Bernards gezicht. „Je bent gek!" zei hij toen woest. „Is Jannie.....? Nee!"
Maar op dat moment wist hij al, dat het waar was. Jannie was dood. Bernard zei nog wat, maar hij luisterde niet meer. Mijn God, Jannie was dood. „Het kind leeft", ving hij op uit een verte. Maar Jannie was dood. Waarom? Waaròm godverdomme!?? Hij stond met een ruk op en liep al naar de deur. Bernard kwam verschrikt met hem mee.
„Luister nu eens, Theo.....".
„Waarom heeft niemand van jullie mij dat verteld? Was dat jullie te veel? Och nee, donder maar op!"
„Bek houwe daar!" riep iemand, die van orde hield.
Even later liep hij alleen in de stromende regen. Jannie, Jannie was dood. Maar dat waren maar stomme woorden, die je niet goed begrijpen kon. „Ik trouw met Harm". Dàt betekende wat, en ze had het gedaan ook. „Ik zal er wel wat op vinden". En ook dat was haar gelukt. En wat zou de dominé hier van wel zeggen?

Zijn gezicht was nat, maar hij huilde niet. Hij was alleen maar kwaad, verschrikkelijk en machteloos kwaad, hij wist niet eens op wie. Hij had haar nooit weer gezien, hij was er niet bij geweest toen zij met Harm trouwde, in het maanlicht hadden ze gelopen, en zij had hem in vertrouwen genomen, maar hij van zijn kant, hij had haar verder rustig laten stikken. En nu was ze dood, ze zou niet meer praten, niet meer zo voor zich uitzien, niet meer glimlachen.
En toen was het niet meer alleen de regen, hij huilde nu werkelijk, voornamelijk om zichzelf, maar toch ook een beetje om de engel van de gewijde kunst.

V. W. D. SCHENK

VERLENGING OF VERKORTING VAN HET LEVEN

*Een vraagstuk van medische ethiek *)*

Het gevaar van een openlijke behandeling van het onderhavige onderwerp vind ik in de, op 3 februari van het jaar 1763 door James Boswell neergeschreven woorden: „When we know exactly all a man's views and how he comes to speak and act so and so, we lose any respect for him, though we may love and admire him; at least we lose that kind of distant respect which is very agreable for us to feel and for him to receive."
Dit gevaar dreigt zeker, wanneer men de taak op zich neemt te schrijven over de achtergronden, die een arts er toe kunnen bewegen het leven nu eens tot elke prijs te verdedigen en te verlengen, dan weer te bekorten, of zelfs te beëindigen.
Het is niet zeker, dat de arts bij een open gesprek over dit onderwerp liefde en bewondering zal oogsten en het is vrijwel zeker, dat hij distant respect zal verliezen.
Wanneer ik mij ondanks deze bezwaren toch aan een analyse waag, dan is het, omdat ik geen behoefte heb, de arts in een eenzame afzonderlijkheid voort te laten leven, want ik geloof niet, dat zijn vak op zo heilige en onwankelbare grondvesten gebouwd is, dat hij meer dan welk ander mens ook gerechtigd en in staat is, zonder bedrog en zelfbedrog zich in een isolement te handhaven. Ik hecht trouwens meer waarde aan liefde en bewondering, dan aan die merkwaardige eerbied, die Bosswell „distant" noemt: een eerbied, die voortkomt uit kinderlijke hulpeloosheid en afhankelijkheid en gericht is tot een in geheimzinnig zwijgen zich hoogmoedig terugtrekkende magiër.
Daarenboven heeft de arts, die zich op belangeloze wijze aan een patient wijdt, meer met deze mens te maken, dan als een object van zijn vak, en omgekeerd heeft de patient, die zich met zijn lichaam toevertrouwt aan een arts en daarvoor de arts zijn loon betaalt, recht op een houding, waarin de arts van zijn voetstuk afdaalt en hem volledig ernstig en zoveel mogelijk in vertrouwen neemt. Ook al bestaat er een rolverdeling, die van elk een aparte en eigen inspanning vergt, arts en patient blijven elk mensen, die samen proberen iets zo goed mogelijk tot een einde te brengen.
De arts gebruikt en ..... misbruikt echter maar al te vaak de functie die hem in een verleden werd opgelegd: het priester-zijn, magiër, en daarbij behoort „distant respect".
Het publiek heeft dit eeuwen-lang aanvaard en hij heeft er zich wel bij gevoeld.
Nu moet men niet zeggen dat de verhouding arts—patient ook nu nog een uitzonderlijke is, omdat de gezagsverhoudingen hier anders liggen

*) Dit artikel is een bewerking van een inleiding gehouden voor het Nederlands Gesprek Centrum op 5 juni 1959 te Oosterbeek.

dan elders, want dat is maar betrekkelijk waar. Gezag en onontbeerlijk vertrouwen waarbij irrationele elementen een rol spelen, kent vrijwel elk vak; ook de opvoeder, ook de horloge-maker, ook de auto-monteur, ook de tuinman werken in een sfeer van vertrouwen en gezag. Het verschil tussen de gezagsverhoudingen in al deze beroepen ligt uiteraard in de bijzondere functie van elk beroep. De arts, die zich met ziekte en met de noden van het menselijk lichaam bezig houdt, ontleent hieraan ongetwijfeld veel van zijn ernst en veelomvattendheid. Wanneer de arts echter een uitzonderingspositie opeiste dan komt dat omdat de artsenstand, gebruik-makend van zijn herkomst, er in geslaagd is het publiek zo te beïnvloeden, dat het van de arts veel meer verwacht, dan zakelijk geboden kan worden, en omgekeerd, dat de arts zich geroepen voelt veel meer te doen en te zijn dan zakelijk verantwoord kan worden. Het is reeds vaak gezegd: het is ongelofelijk wat het publiek slikt aan vitaminen (voor millioenen), aan onsmakelijke diëten en aan doktersrekeningen. In de plaats van een geloof in priesterlijke macht is een bijgeloof gekomen dat niet ver verwijderd is van het bijgeloof dat het publiek naar de kwakzalver doet lopen.

Het is niet toevallig, dat de arts, die vele moderne voorstanders van het gewijde en sacrale karakter van het artsenberoep zo bewonderen Paracelsus is, wiens naam nog altijd verbonden is met kwakzalverij (Theophrastus Paracelsus Bombastus van Hohenheim) en wiens brief aan Erasmus aldus besloot: „ik weet, dat ik handiger en in de kunst meer ervaren ben en ik weet ook, dat ik U een lang, rustig en gezond leven kan bezorgen."

De ideologie, waarin de arts zich heeft vastgelegd en die het publiek zo vlot geaccepteerd heeft, vindt waarschijnlijk de meeste steun in de veronderstelling, dat de arts de *verdediger tot elke prijs van het leven* is. Een dergelijk axioma, of dogma, is wel uiterst geschikt om vertrouwen in te boezemen, vooral, wanneer de arts rotsvast overtuigd is, dat hij volgens deze gouden regel leeft. Te pas en te onpas zal hij dit dan ook naar voren brengen en vele artsen zijn hier zo van vervuld dat zij de allures aannemen van de Schikgodinnen, geheimzinnige wezens, die het in hun handen hebben, wat er met het menselijk leven zal geschieden. Of het kind zal komen, vandaag of morgen, of de patient nog enkele uren, dagen, ja maanden zal leven, dan wel niet.

Dat het leven altijd, onder alle omstandigheden en tot elke prijs in stand gehouden moet worden, zal momenteel vrijwel geen arts, van welke levensbeschouwing ook, meer verdedigen. Het lijden van de ongeneeslijke zieke kan zó groot zijn, dat het onmenselijk en zinneloos wordt hem tot elke prijs nog enige tijd in het leven te houden; het leven kan tot een dergelijke plantaardige wijze van voortbestaan gereduceerd zijn, dat er geen argument te vinden is, hiervoor alle wapenen van de moderne geneeskunde te mobiliseren, ook al heeft men geen neiging het leven actief af te breken.

Tijdens het forum-gesprek van het Nederlands Gesprekscentrum bracht Dr. J. C. M. Verschure van het eerste geval het volgende voorbeeld naar voren: een oude man met een ongeneeslijk maaggezwel, die een periode van uitzichtloos pijnlijden tegemoet gaat, krijgt een longontsteking. Moet de arts nu alle moderne middelen van de geneeskunde, penicilline enz. toepassen om zijn leven te verlengen?

Het tweede geval, de reductie tot een leven zonder bewustzijn en zonder enig geestelijk leven, ziet men, wanneer patienten na een ernstige schedelverwonding bewusteloos opgenomen worden in een ziekenhuis, in een z.g. „ijzeren long" geplaatst en maandenlang in leven gehouden worden zonder dat het bewustzijn terugkeert, met menselijkerwijze ontbreken van elke kans op verbetering.
(Hoe voorzichtig men deze criteria moet hanteren blijkt, wanneer ontwikkelde en welwillende mensen zonder enige kennis van de soort van mensen waar het om gaat, spreken over de wenselijkheid om diep zwakzinnigen en diep demente geesteszieken van het leven te beroven. Als regel immers is de diepzwakzinnige, hoe defect hij ook moge zijn en hoe weinig hij ook intellectueel moge beleven, allerminst ongelukkig.
Hij is een vaak aanhankelijk, vriendelijk wezen, gelukkig met een kleinigheid, blij met belangstelling en het is misdadig hem uit te roeien — zoals Hitler dat deed — omdat hij vergeleken met ons verdienstelijke actieve leven, zo weinig productief en nuttig is!)
Met de term plantaardig denk ik aan patienten, die niets meer merken, geen blijk geven van enigerlei geestelijke activiteit, mensen wier grote hersenen grotendeels verwoest zijn.
Neen, de arts heeft zijn enthousiasme het leven tot elke prijs te verlengen verloren, wanneer het om uitzichtloos subjectief smartelijk ondergaan lijden gaat en om mensen wier geestesvermogens geheel uitgeschakeld zijn. Hij voelde het als zijn hoogste roeping het leven te verdedigen en merkt nu dat er situaties bestaan waarin deze roeping een andere inhoud krijgt. De vraag komt dus op, wat eigenlijk de basis van zijn roeping is. Wil men hierop een antwoord dan is het onvermijdelijk de eed van Hippocrates te citeren omdat deze eeuwen lang als achtergrond van het medische ethische denken heeft gegolden. Het is dus niet overbodig dit „levende griekse culturmonument", zoals Loenen enige tijd geleden voor de radio gezegd heeft nog eens af te drukken.
Ik citeer Loenen: na de verzekering dat hij zich als goed lid van zijn gilde zal gedragen en geen beloning zal aannemen, zwoer de jonge dokter: „ik zweer, dat ik mijn geneeswijze zal toepassen tot het welzijn van mijn patienten naar mijn beste weten en krachten, niet tot hun schade of voor enig kwalijk doel. Ik zal ook niet op verzoek aan iemand een dodelijk medicijn toedienen noch zal ik een raad in die richting geven. Evenmin zal ik aan een vrouw een staafje geven om vrucht af te drijven. Maar ik zal mijn leven en mijn kunde zuiver en heilig houden. Wiens huis ik ook zal betreden, ik zal het betreden tot heil van de zieken, mij onthouden van alle opzettelijke vergrijp of kwalijke handeling, in het bijzonder van verleiding van man of vrouw, van slaaf of vrije. Wat ik ook zie of verneem betreffende het leven van de mensen tijdens mijn behandeling en zelfs daarbuiten, wat nooit naar buiten gebracht behoort te worden, ik zal erover zwijgen, beschouwende zulke zaken als heilige geheimen".
Het is duidelijk dat ook de hippocratische artsen er niet in de allereerste plaats op uit waren het leven tot elke prijs te verlengen.
Andere belangrijke motieven, normen of beginselen brachten zij naar voren zoals: „het welzijn der zieken, niets te doen wat tot schade van de zieke kan zijn, het huis der zieken betreden uitsluitend tot hun heil."
Oppervlakkig lijkt dit een uitkomst biedende richtlijn, maar wat is dat, het heil der zieken, het welzijn der zieken? Ik geef volgaarne toe, dat dit

meestal wel duidelijk is en vooral in het negatieve: we mogen onze patienten niet bestelen, niet mishandelen, niet verleiden, niet slordig en nonchalant verwaarlozen, maar in de grens-situaties van de verlenging van het leven krijgt de term „heil" vaak theologische bijklank, waarmee velen geen weg weten. Soms ligt er nog een ander accent in: heil is niet wat de zieke wil, niet een eenvoudig zonder pijn zijn, neen, het is een weten, dat de arts zich aanmatigt, het is het beroemde „eigen bestwil" onzer kinderjaren, maar dan wat geestelijker en geeft ons een kijk op een eigengereide arts, die het voor ons zal beslissen: de confessionele arts, die uit bezorgdheid voor ons zieleheil geen anticonceptionele middelen wil bespreken, die het leven zal rekken in de hoop dat de zieke toch nog de goede weg zal vinden, waarlangs zijn ziel „gered" kan worden; ook de onkerkelijke arts, die zich niet voor kan stellen dat er belangrijker dingen zijn dan pijn en het bestrijden van pijn. Zonder oog voor de angsten en zorgen van de patient zoekt en verwacht hij „alle heil" van de morphinespuit (er zij geen misverstand: morphine en pijnbestrijding zijn waardevolle wapenen uit het arsenaal van de arts).
Verder klinkt „welzijn" nog al slap, „geluk" hedonistisch en epicuristisch en wij gaan ons afvragen of elke arts niet geneigd zal zijn de visie op het leven en de dood, die hij er op na houdt te projecteren in het besef, dat hij van zijn taak heeft.
Het dogma van de verlenging van het leven en dat van het heil der zieken, is veelal onontbeerlijk voor het beklijven van de onaantastbare, sacrale positie van de arts. Door hun onduidelijkheid, door hun veelzinnigheid, door de gewijde klank van Het Leven (met vele hoofdletters) en Heil, wordt de positie van de arts aanzienlijk versterkt, zijn onzekerheid weggenomen, het geloof in zijn onaantastbaarheid geschraagd.
Dit is niet alleen een kwestie van succes en inkomen, maar vooral een kwestie van geloof in zich zelf, dat zo uiterst belangrijk is voor therapeutisch succes: het Heil van de patient, de rotsvaste zekerheid in eigen capaciteiten, de eerbied, die de patient hem bewijst, de stijgende inkomsten, dit alles werkt elkaar op uiterst gunstige wijze in de hand.
Dit zou onveranderd voort hebben kunnen duren, ware het niet dat door de ontwikkeling van de techniek en wetenschap enerzijds, de sociaal-economische ontwikkeling anderzijds verbijsterende situaties waren ontstaan, waarin de arts merkt dat hij geen steun meer heeft aan de beide besproken dogmata, waarin hij merkt dat hij met zichzelf in strijd is gekomen en dat hij een veel zwaardere verantwoordelijkheid te dragen heeft nu hij niet meer gesteund wordt door rechtlijnige normen. Daarenboven ontdekt hij dat hij niet meer op een eiland leeft, zodat het logisch en raadzaam wordt zich met zijn toekomstige patienten te beraden en niet alleen een verantwoordelijkheid te dragen, die slechts priesters en goden kunnen torsen.
De labiele positie, die hij innam, is uit het evenwicht geraakt door de vergroting van zijn macht. Dat is één van de merkwaardige ontwikkelingen, die wij nu meemaken. De arts leek almachtig te zijn, ook al was zijn macht grotendeels gehuld in de nevelen van zijn sacrale rol. Nu echter is hij aan het wankelen geraakt niet omdat anderen zijn werk beter doen, of omdat hij zijn macht verloren heeft, maar juist omdat hij veel en veel meer kan dan vroeger. Juist daardoor is hij als het ware topzwaar geworden en duizelig. Vroeger vond hij steun in het gewijde

karakter van zijn taak, maar die is hem ontvallen, want hij hoort alleen nog maar pathos van oude, gewijde doch tegenstrijdige leuzen, die wel pretenderen de laatste waarheid te bevatten, maar hem de weg niet wijzen, tenzij hij zich zelf als een struisvogel blind maakt voor de werkelijke situaties.
Het geheel doet denken aan de neuroticus, die op een gegeven moment ontdekt dat de illusies waarop hij een groot deel van zijn leven gebouwd heeft niet meer opgaan. Het gevaar dreigt dat hij dan zal vergeten dat hij ondanks het illusionaire karakter van veel van zijn handelingen toch een nuttig en gezond leven achter de rug heeft!
Hiermee zij allerminst gezegd dat eerbied voor het leven een voze leus is, maar een dergelijke uitspraak geeft geen directe steun in de tal van concrete situaties en we zoeken tevergeefs naar een rechtlijnige norm, die dit soort problemen wel oplost. Ja, hoe zuiverder we proberen te formuleren wat nu eigenlijk de taak van ons mensen is ten opzichte van onze medemensen, des te minder vinden we daarin een richtinggevende norm. Dit geldt ook voor het belangrijkste motief dat we in de eed van de hippocratische artsen kunnen beluisteren en dat verder terug te vinden is in de diepste waarheden van Christendom en Boedisme, nl. dat het niet om ons zelf gaat maar om de ander; dat de arts zich dus moet wegcijferen, dat hij belangeloze belangstelling moet hebben, dat hij onbaatzuchtig moet zijn, dat de patient alleen belangrijk is, niet de arts. Ook deze normen (als men ze zo wil noemen) geven geen steun voor oplossingen in concrete situaties, zo dat men hieruit lijnrecht zou af kunnen leiden: het leven moet verlengd worden, altijd of nooit, euthanasie is goed of verkeerd.
Achter de normen, die men aanprijst, vinden wij veelal een bonte mengeling van min of meer gerationaliseerde motieven. Men beroept zich op hoge normen, doch deze motieven worden ingegeven door nu eens baatzuchtigheid, dan weer mensenliefde, nu eens angst, dan weer egoïsme, door ijdelheid, heerszucht, zachtmoedigheid, maar ook door masochisme enz. enz.
Wanneer men zich ernstig afvraagt wat men in een concreet geval moet doen, is het onder anderen van belang te weten wat ons nu werkelijk drijft, wat zijn onze motieven. Wat kan een arts er toe bewegen het leven te verlengen.
1. De arts, die door zijn beroepskeuze, zichzelf gedoemd heeft dagelijks in nauw contact met dood en ziekte te leven, zou al erg blind moeten zijn, wanneer hij zich niet vroeg of laat bewust werd, dat hij tegenover de dood allerminst zo gerust en zeker staat, als dat eigenlijk wel wenselijk zou zijn. Het lijkt mij geen absurde diepte-psychologische veronderstelling, dat hij in zijn vak zich een houding zoekt, waardoor het hem zelf makkelijker wordt de dood te dragen en het leed een plaats te geven. Het leven verlengen uit angst voor de dood, de ziekte bestrijden uit angst voor de ziekte. In elke patient ziet hij weer iemand, die met deze machten aan het worstelen is: hij ziet zich zelf in zijn patient en strijdt krampachtig voor eigen behoud.
Geen wonder, dat hij tot een strijd onder alle omstandigheden gebracht wordt, tot een verlenging van het leven, hoe dan ook.
2. Er zijn meer motieven, die hem hiertoe brengen. Hij beijvert zich zijn vak te beheersen, maar dat bestaat uit een reeks zeer technische hand-

grepen. Het spel met chemische en physische middelen, apparaten, kunstgrepen krijgt vaak op zich zelf iets dermate boeiends, dat hij er door bezeten kan raken. Hij leert het menselijke organisme als een ingewikkelde machine behandelen, waarmee men kan knutselen. Hij vervangt onderdelen, substitueert hormonen, schakelt storende elementen uit: ik denk aan de prestaties van de moderne chirurg met hart en longen, aan kunstnier, aan de hormonale therapie, de neurochirurgie, de beademingstechniek.
Dit alles kan resulteren in een soort technische grootheidswaan, waarbij hij meer let op wat hij zou kunnen dan op de zieke, die dit alles moet ondergaan.
3. Op weer ander niveau ligt de mentaliteit van de arts, die zich in zijn ijdelheid zo met zijn gevallen vereenzelvigt, dat hij teleurgesteld en halfbeledigd is wanneer de ziekte zich niet ontwikkelt zoals hij dat wenste, ja, zich van zijn therapie niets aantrekt. Wanneer een zieke hem ontvalt, is hij niet verdrietig over het verlies dat een familie geleden heeft, niet weemoedig over het afscheid van een leven dat eens gebloeid heeft, maar hij voelt zich persoonlijk beledigd. Zijn almacht bleek niet onbeperkt, er is hem een stuk speelgoed uit de handen gevallen, een werkstuk bedorven. Zeer begrijpelijke motieven en gevoelens, maar niet onverdacht van waarde.
4. Tenslotte nog het volgende. Ook al aanvaardt de arts de natuurlijke loop van het leven dat met de dood eindigt, dan wil dat niet zeggen dat hij op een gegeven ogenblik makkelijk afstapt van zijn ziektebestrijdende houding. Vooral wanneer dit neer komt op het nemen van actieve beslissingen. Men heeft b.v. een uitgebreide schaal van medicamenten voorgeschreven, waarmee men hoopte ziekte en dood te kunnen bestrijden. Op een gegeven moment is het duidelijk geworden dat het niet meer zal helpen en dat de therapie alleen nog maar pijnen en verdriet bezorgt. Dit moment is moeilijk; men moet iets stop zetten. Het allerduidelijkste bij de ingewikkelde apparaten waarmee de ademhaling op gang wordt gehouden: wanneer schakelt men het apparaat uit, wie doet het! Oneindig makkelijker is het onder deze omstandigheden niets te doen en alles zijn beloop te laten tot de natuur zelf de correctie aanbrengt waar wij naar verlangen.
Het is mogelijk aan deze motieven nog andere toe te voegen, doch daarbij komen we op het terrein van de onbewuste beweegredenen. Dit is ongetwijfeld belangrijk, doch voor de gewetenspeiling, voor de verdieping van de ethiek is het minder eenvoudig omdat datgene wat niet in het bewustzijn bereikbaar ligt, moeilijk geacht kan worden een rol te spelen bij het afwegen van goed en slecht. Daarenboven stuiten wij dan op ambivalenties, d.i. op tegenstrijdige drijfveren, die dezelfde persoon vaak op het zelfde ogenblik beheersen en hem daardoor vaak verlammen in zijn activiteit. Bijzonder duidelijk is dit voor de destructieve en agressieve impulsen, die ons gedrag beïnvloeden. De arts maakt in het algemeen de de indruk een zachtzinnig en weinig agressief mens te zijn, in ieder geval is zijn vak meer gericht op liefdevolle en eerbiedige behandeling dan op destructie en aanval. De arts is als mens echter allerminst vrij van agressie. Dit blijkt niet alleen uit pychologische onderzoekingen, b.v. psychoanalyses bij artsen, maar ook uit hun gedrag buiten de sfeer van hun behandeling van zieken. In hun onderlinge verhoudingen (lees de

„Vrije Artsen Tribune"), in hun politiek (al zijn het niet allemaal evenbeelden van hun collega Marat!), in de sfeer van hun vergaderingen klinken ons dezelfde klanken tegen, die we bij de meesten hunner medemensen aantreffen. Wel blijkt dat bij geen vak de verplichting tot vakvriendelijkheid zo groot en zo dwingend is. De arts krijgt dan het type van de luisterende, kijkende man, die er het zijne van denkt, die vaak opvalt door een zeker cynisme, althans scepticisme, dat in het gunstigste geval terughoudende verdraagzaamheid wordt, doch menigmaal de verborgen kritiek en agressie niet volledig weet te verbergen.

Wanneer we vast stellen, dat de arts niet minder agressief is dan de meeste zijner medemensen, dan is het noodzakelijk hiertegenover te plaatsen dat hij meer dan vele zijner medemensen bereid en gewend moet zijn zijn agressies te onderdrukken, te verdringen. Ja, het lijkt mij buiten kijf dat zijn vakkeus menigmaal bepaald wordt door zijn angst voor eigen agressie.

Ook in de uitoefening van zijn vak spelen deze spanningen een grote rol en worden op verschillende wijze opgelost. Het is bekend dat men in het algemeen twee types artsen kan onderscheiden; de conservatieve arts en de agressieve arts. Met conservatief bedoelen we dan niet achterlijk of verouderd, ook niet een voorkeur voor oude methodes en angst voor nieuwe denkbeelden, maar met conservatief geven wij in dit verband aan dat sommige artsen een zo grote eerbied hebben voor de genezingstendenzen in het zieke organisme dat zij zeer voorzichtig zijn in het toepassen van medicamenten of chirurgische ingrepen. De conservatieve arts vertrouwt vóór alles op de vis medicatrix naturae en is huiverig in te grijpen in het ingewikkelde, maar veelal zeer efficiente samenspel van krachten dat bij gezondheid en ook bij ziekte het evenwicht weet te bewaren en te herstellen.

Hiertegenover staat de agressieve arts: hij is er voortdurend op gericht iets te doen waardoor hij de genezingskansen van zijn zieken kan verbeteren. Hij weet dat het organisme naast efficiente ook zeer ondoelmatige reacties vertoont, hij weet dat de mens door zijn cultuur ver verwijderd is van de natuurstaat, waarin de genezingstendenzen misschien vrijer en sterker tot gelding kwamen. Hij weet dus dat hij in moet grijpen en aarzelt daar niet mee.

Terwijl het eerste type arts vaak met de bijvoegelijke naamwoorden voorzichtig, onzeker, aarzelend, maar ook geduldig, bescheiden, schroomvallig bekleed kan worden, is de ander voortvarend, dynamisch, energiek, maar wel eens wild, onvoorzichtig, bezeten door zijn technische vakkennis. De eerste arts wordt door het gevaar bedreigd dat hij de natuur overschat, de tweede dat hij de natuur onderschat. De eerste remt zijn agressiviteit tot op de stilstand en het nihilisme, de tweede leeft zijn agressiviteit op dit terrein, waar het mogelijk en gewenst is, uit, tot hij de belangen van de zieke vergeet.

Ook bij de verlenging van het leven tot elke prijs komen beide types met elkaar in strijd. De agressieve arts is geneigd tot de laatste ademtocht te vechten, ook al gaat het ten koste van de zieke, wiens leven dan weliswaar enige tijd gerekt wordt, maar die verder pijn en ellende moet trachten te dragen. Omgekeerd kan men zich echter ook een agressieve en dynamische arts voorstellen, die wanneer hij eenmaal tot de conclusie

is gekomen dat het leven beter niet verlengd kan worden, snel overgaat tot radicale middelen, d.i. tot euthanasie.
De conservatieve arts denkt en voelt geheel anders. Hij heeft weinig neiging met kunst en vliegwerk te repareren, en zal de dood waarschijnlijk eerder accepteren als zijn actieve collega, maar hij zal er nimmer toe komen zelf actief een rol te spelen bij de verkorting van het leven. Of hij daarbij een ethisch zo veel hoogstaander rol speelt als zijn actieve, agressieve collega is een tweede vraag, waarover het moeilijk is zich een oordeel te vormen.
Zeker dreigt voor hem het gevaar dat hij door weerstand tegen actief „iets doen" de ontwikkeling van zijn vak verwaarloost, en ook wanneer dit wel noodzakelijk is niet in staat is te handelen: eerbied voor het leven en de natuur kan wel eens camouflage worden voor luiheid van denken en achterblijven in wetenschappelijke ontwikkeling.

Bij de beoordeling van de vraag hoe de arts moet staan tegenover het verlengen tot elke prijs van het leven en de euthanasie, was het allereerst nodig zich te realiseren dat een eindeloze reeks van drijfveren en motieven de arts in zijn houding en gedrag bepalen. Hierdoor kunnen wij althans enigermate schiften tussen belangrijk en onbelangrijk en kunnen wij de relatie van achtergronden van het medische denken en de belangen der zieken met elkaar afwegen.
Wat mag hij niet, wat mag hij wel, wat moet hij in bepaalde omstandigheden uitdrukkelijk wel doen? Dat zijn de kernvragen waarom het gaat. Wanneer we er van uitgaan dat elke arts bij bepaalde gevallen de dood als een uitkomst ziet, zou de situatie vrij overzichtelijk moeten zijn. Immers, laat ons voor een moment een voorbeeld nemen dat niet aan de geneeskunde ontleend is.
We willen een auto tot stilstand brengen. Wat kunnen we doen, als we zelf de remmen of gastoevoer niet in handen hebben? We kunnen zorgen dat de auto geen benzine meer krijgt. We kunnen proberen de benzine uit de benzinetank weg te laten lopen. Tenslotte: we kunnen suiker in de benzine gooien. In alle gevallen zijn we verantwoordelijk voor de stilstand van de auto: immers in alle gevallen is onze bedoeling dat de auto tot stilstand komt en in alle gevallen lukt het ons dit te bereiken. Zowel intentie als effect zijn dezelfde. Hoogstens kan men zeggen dat het vernielen van de machine de minst elegante methode is, die ons het meest tegen de borst stuit. (Ik denk aan de brug over de rivier Kwai).
Hoe staat het bij de mens?

a. We kunnen weigeren de ongeneeslijke zieke mens actief in het leven te houden met de middelen, die de geneeskunde kent.
b. we kunnen hem pijnstillende middelen in een dosering geven, die het leven verkort.
c. We kunnen hem een dodelijke dosis geven van een of ander medicament.
d. We kunnen hem wanneer hij daarom vraagt een vergif in handen geven, waarmee hij zich van het leven kan beroven.

Het lijkt mij merkwaardig dat volgens de letter van de wet al deze oplossingen een zelfde strafbare waarde hebben: in alle gevallen is de intentie en het effect gelijk. Niettemin stelt men het voor alsof er grote verschillen bestaan tussen deze 4 methodes.

Ligt er inderdaad een kloof tussen de schuld van de bovenbeschreven „conservatieve" arts, wanneer hij zich onthoudt van het toepassen van enigerlei behandeling en de „schuld" van de agressieve arts, die gevaarlijke hoeveelheden narcotica geeft? De conservatieve arts verschuilt zich misschien achter de eerbied voor het leven e.d., maar we weten maar al te goed wat deze excuses waard zijn.
Men is gewend aan te nemen dat 4 strafbaar is; het is in ieder geval direct in strijd met de eed van Hippocrates. Toch heeft mij nog nooit een jurist een duidelijk antwoord gegeven op de vraag waarom de drie andere wijze van behandeling niet strafbaar zijn. In al deze gevallen bestaat de intentie iets te doen, òf niet te doen, waardoor de dood intreedt.
Afgezien van de juridische aspecten, die de juristen op moeten lossen, staan wij hier voor ethische vragen, waarop de arts zelf een antwoord zal moeten vinden. Het lijkt mij onmogelijk een algemene richtlijn te geven. Het is daarenboven uiterst moeilijk na te gaan wat er omgaat in iemand met een ernstige ziekte, die vaak half bedwelmd door verdovende middelen is, vaak gestoord door vergiftiging, die zijn ziekte meebrengt. Het is moeilijk na te gaan of hij niet het tegenovergestelde wil van wat hij zegt, toch nog hoop heeft op genezing, toch nog angstig is voor de dood. Men moet voorts rekening houden met de omgeving; niet alleen om de gevoelens van de omgeving te sparen, maar ook de wisselwerking die er tussen patient en zijn omgeving bestaat: de zieke voelt vaak nauwkeurig wat zijn omgeving denkt en vreest. Zeker is het belangrijk voortdurend rekening te houden met de levensbeschouwelijke sfeer waar de zieke in thuis behoort, maar het is anderzijds allerminst zo dat elke protestant op calvinistische wijze, elke Katholiek op zijn R.K. wijze en iedere humanist in het voetspoor van Spinoza, of Socrates de dood tegemoet gaat. Elk mens is in wezen bang en angstig, ook al heeft hij zich menigmaal tot een waardige en verheven wijze van denken en voelen ontwikkeld. Achter zijn volwassen menselijkheid gaat maar al te vaak een bang en angstig mens schuil, waarmee men wel degelijk rekening moet houden.
Geval 4 is het geval van euthanasie. Nu gaat het om zelfmoord. De zieke wil zelfmoord plegen en vraagt ons hem daarbij te helpen. Het valt buiten het kader van dit artikel dit onderwerp hier volledig te behandelen, maar het raakt ons onderwerp zo dicht dat het onvermijdelijk is er toch aandacht aan te schenken. Met het voorbeeld van de politieke gevangene voor ogen, die vergif vraagt om het leven te beëindigen, wanneer het hem te benauwd wordt, is de vraag misschien nog het zuiverst gesteld, omdat ziekte altijd de kans van genezing open laat, anderzijds uitputting, vergiftiging en psychische alteratie, de houding van de patient diepgaand veranderen kunnen.
In welke qualiteit vraagt men de arts een dodelijk middel?
Kennelijk niet als ziektebestrijder, ook niet als trooster, misschien als man die verlichting schenkt. (De taak van de arts immers luidt: guérir si possible, soulager souvent, consoler toujours.)
Vraagt men het aan de magiër, de man die als een tovenaar het laatste woord over leven en dood heeft?
Of als apotheekhouder, die nu toevallig deze middelen bezit?
In het laatste geval zou hij even goed naar een drogist kunnen gaan (en doet dit dan ook), naar een wapenhandelaar of een touwverkoper.

Of gaat hij naar de arts toe omdat hij een vriend van hem is en men dit soort dingen alleen vraagt aan zeer goede vrienden? Het is opvallend dat de meeste gevallen van euthanasie, die bekend zijn, nauwe verwanten betrof, twee broers, twee echtgenoten, ouders en kinderen. Ik geloof daarom dat de vraag van de euthanasie een vraag is, die de medicus ten onrechte, als medicus opgedrongen wordt. Het is een vraagstuk dat ons niet als arts, maar als medemens bij de zelfmoord brengt en de motieven, die tot zelfmoord kunnen voeren. Een onderwerp dat een afzonderlijke bespreking vraagt omdat het zeer vele moeilijke kanten heeft. Ook hier heeft het zeker geen zin alle zelfmoord over één kam te scheren: elk geval is weer anders. Mijnerzijds heb ik echter geen behoefte te ontkennen dat zelfmoord soms een daad van hoge zedelijkheid kan zijn. Wat nog niet wil zeggen dat de tijd reeds rijp is voor een wettelijke regeling van deze uiterst delicate stof.

Mijn conclusie samenvattend kom ik tot het volgende. Door de ontwikkeling van de wetenschap en de techniek is de problematiek van de verlenging van het leven een nijpend vraagstuk geworden, waarbij de arts maar weinig steun heeft aan de normen van zijn beroepsethiek: de arts als verdediger van het leven en als verdediger van het heil zijner patienten. Zijn er dan geen beginselen of normen, die hem de weg wijzen, of is hij geheel aangewezen op dat wat de juristen „afweging van belangen" noemen? Leidt dit niet tot opportunisme, tot teugelloze zedeloosheid?
Wie zo denken, zou ik willen verwijzen naar een discussie, die onlangs in het Nederlandse Juristenblad gevoerd werd tussen de arts Landheer en de jurist Prof. Langemeijer. Het ging over de bloedproef en coll. Landheer had op een in Zwolle gehouden vergadering gezegd, dat hij de opvatting verwierp, dat een ethisch beginsel (i.c. het beroepsgeheim) een belangen-afweging (te weten: de belangen van samenleving, van arts, patient) ten grondslag zou kunnen hebben. Hij meende, dat dit tot een verzwakking van het normbesef zou leiden.
Prof. Langemeijer antwoordde daar o.a. het volgende op:
Ook al neemt men aan, dat een aantal belangrijke beginselen onafhankelijk van belangenoverweging tot stand komt, het is even zeker, dat menigmaal een ethisch beginsel een belangenafweging tot grondslag heeft. En nu letterlijk:
„Zou men zich kunnen voorstellen, dat zelfs het centrale gebod, zijn „naaste lief te hebben gelijk zich zelf, zodra men daaraan enige invloed „wil toekennen voor ons gedrag in de buitenwereld, ons tot leiddraad „zou kunnen zijn zonder belangenafweging?.....
„Zou men willen poneren dat (de regels van medische ethiek) ontstaan „zijn, zonder ingegeven te zijn door medegevoel met menselijk lijden?
„Lange ervaring heeft die regels zich doen kristalliseren, zodat zij thans „een inhoud hebben verkregen, waarbij belangenafweging strikt in „concreto veelal overbodig is. Zo geldt — en dat om uitstekende redenen „— het medische beroepsgeheim ook dan, wanneer in het individuele „geval spreken meer goed zou stichten dan zwijgen. Dit betekent echter „niet, dat zulke regels te danken zouden zijn aan een soort openbaring of „aan een onafwijsbaar dwingend inzicht van ons zedelijk gevoel, dat „daarbij de betrokken belangen zelfs niet zou behoeven te kennen.....
„De reden, waarom ik deze mening zo gevaarlijk vind, is dat zij voor-

„eerst de strekking moet hebben, alles wat op een zeker ogenblik als „zedelijk juist wordt beschouwd als onveranderlijk te behandelen, on- „geacht alle verandering van wetenschappelijk inzicht, van technische „mogelijkheden, van maatschappelijke verhoudingen, ondanks ook alle, „toch niet op alle punten te loochenen, geleidelijke verfijning van zede- „lijk gevoel en onderscheidingsvermogen. Niet minder ernstig is, dat zij „ertoe moet leiden, dat ieder verschil van mening omtrent het maatschap- „pelijk wenselijke eigenlijk de gedaante zou moeten aannemen van een „wederkerig verwijt van zedelijke minderwaardigheid."

Zo ergens dan lijkt de stelling van Prof. Langemeijer mij op medisch terrein juist te zijn. Er zijn geen normen („onafwijsbaar dwingende inzichten van ons zedelijk gevoel") die ons de weg wijzen en de verfijning van ons zedelijk gevoel blijkt alleen wanneer wij in staat zijn van geval tot geval, van situatie tot situatie alle belangen te overwegen, niet het minst onze eigen impulsen te schiften en te ordenen.
Het menselijke vermogen dat wij in humanistische kringen normbesef noemen dwingt ons tot deze houding.

T. T. TEN HAVE

VOLWASSENHEID

> *„Eigen verworven inzichten noemt ook een negentienjarige scholier, atheïst: „De grootste invloed op mijn leven heeft gehad de ontdekking dat volwassenen wreed zijn als kinderen, onrechtvaardig zijn als kinderen, over even weinig verantwoordelijkheidsgevoel beschikken als kinderen, koppig zijn als kinderen, kortom: kinderen zijn. Alleen, deze kinderen hebben geen ouders om hen op hun fouten te wijzen, en van elkaar willen ze niet leren.''''*
>
> *J. Goudsblom, De nieuwe volwassenen, p. 29.*

Volwassenen zijn kinderen volgens deze jongeman, een dergenen die de enquête van Vrij Nederland beantwoordde, en hiermee zitten we midden in het probleem. Want, als wij het wat subtieler formuleren, zal wel iedereen er zich accoord mee kunnen verklaren: sommige volwassenen zijn (net) kinderen, of: veel volwassenen zijn in allerlei opzichten nog kinderen. Nu zijn kinderen *on*volwassenen, en sommigen (velen) die wij volwassenen *noemen, zijn* dus (in zekere opzichten) nog onvolwassen Hoe zit dit? Kennelijk zo: *lichamelijke volwassenheid gaat niet steeds gepaard met volwassenheid in andere opzichten,* met sociale of politieke, psychische of geestelijke volwassenheid. Een mens kan b.v. politiek al lang als volwassen worden beschouwd (en passief kiesrecht hebben), terwijl hij geestelijk een onvolwassen indruk maakt, of ook: hij kan, zeg op twintigjarige leeftijd, psychisch al duidelijk verder zijn gevorderd op de weg naar volwassenheid dan lichamelijk. Wij moeten dus wèl vaststellen onder welke gezichtshoek(en) we de mens gaan bekijken, als we zijn volwassenheid tot onderwerp van bespreking willen maken.

Ik wil mij beperken tot de psychische volwassenheid, waarbij echter „psychisch" in ruime zin moet worden opgevat, zodat zowel de z.g. sociale als de geestelijke volwassenheid er onder vallen.

Onder „sociale volwassenheid" moet worden verstaan volwassenheid in de relatie tot de medemensen, tot de maatschappelijke taak en tot de samenleving in haar geheel, dus in het hele complex van verhoudingen die uitvloeisel zijn van het samen-met-anderen-leven. 's Mensen sociale gedrag is uitvloeisel van zijn innerlijke, psychische gesteldheid èn van zijn persoonlijke opvatting van de sociale situatie waarin hij verkeert. Dienovereenkomstig is ook de mate van zijn sociale volwassenheid uitvloeisel van de mate van zijn psychische volwassenheid (waarvan zijn meer of minder volwassen opvatting der sociale situatie en het meer of minder volwassen gedrag in zulk een situatie bijzondere aspecten zijn). „Geestelijke volwassenheid" is in dit verband volwassenheid in de verhouding tot leven en wereld in het algemeen, ook tot de onzienlijke wereld der ideeën, zowel zijnsideeën als waarde-ideeën. Geestelijk leven,

zo gezien, is een aspect van psychisch leven, en geestelijke volwassenheid derhalve een aspect van psychische volwassenheid.
Buiten beschouwing blijft dus de problematiek der lichamelijke volwassenheid, al moet hieruit niet worden afgeleid dat het lichamelijke en het psychische volstrekt gescheiden wegen zouden gaan naar de volwassenheid toe. De mate waarin het lichaam naar eigen en anderer oordeel volwassen is, zal b.v. niet nalaten betekenis te hebben voor het psychisch volwassen-worden. Niet anders is het t.a.v. de politiek-juridische volwassenheid die evenzeer onbesproken zal blijven.

„Psychische volwassenheid" is de benaming voor een bepaalde psychische gesteldheid, die wordt gezien als het eindpunt van een proces van wassen, groeien. Als men vol-wassen, vol-groeid is, heeft men een toestand bereikt die geen verdere wasdom toelaat. Nog wel verandering, maar geen verandering die als wasdom kan worden gekenschetst; de wasdom is vervuld. Strikt genomen kunnen we van volwassenheid derhalve alleen spreken, als *het volstrekte eindpunt* is bereikt *van een groeiproces.*
Eerste vraag: is dit eindpunt een objectief verschijnsel, dat in de ervaring is gegeven en dat in algemeen-geldige termen kan worden omschreven en vastgesteld? Of is het veeleer een *idee,* die tastenderwijs met inhoud wordt gevuld, verkregen uit de analyse van het volwassen-*worden*?
Of ligt het nòg anders? Perquin stelt: „de ontwikkeling *wil* de volwassenheid", en oordeelt dat zich in de ontwikkeling manifesteert „als een der merkwaardigste verschijnselen iets, wat men objectieve finaliteit zou kunnen noemen". [1]) Dit is een beschouwingswijze, waarin volwassenheid wordt *gekend* als idee en is *bedoeld,* tot doel gesteld in de ontwikkeling. Hier wordt gezinspeeld, als ik het goed begrijp, op het kennen en bedoelen van een instantie die alle levensgang beheerst, en waaraan de mens in zijn groei onderworpen is. Wèl kan de mens ook zich zelf een denkbeeld vormen omtrent volwassenheid en zijn leven zo inrichten, dat hij steeds meer in *zijn* opvatting volwassen wordt, maar het is best mogelijk dat hij hiermede ingaat tegen de „objectieve finaliteit", derhalve ontspoort en onvolwassen blijft in objectieve zin. Alleen wat zich ontwikkelt volgens de objectieve finaliteit, kan volgens deze zienswijze de volwassenheid bereiken.
Zulk een objectieve finaliteit zou inderdaad een merkwaardig verschijnsel zijn, àls het een verschijnsel, d.w.z. een ervaringsfeit, was. Het is echter niet zulk een verschijnsel, maar een veronderstelling ter verklaring van verschijnselen. Bovendien is het een veronderstelling welke het bestaan van een bedoelende instantie impliceert en dus op andere, meer verborgen — en naar alle waarschijnlijkheid onverifieerbare — veronderstellingen betreffende de oorsprong van zijn leven steunt. Deze zienswijze benadert derhalve de empirische verschijnselen der ontwikkeling zozeer beladen met vóóronderstellingen, dat er zich niets mee laat aanvangen, als wij willen trachten om vanuit de ervaringsfeiten te komen tot inzicht, d.i. zo waarschijnlijk mogelijke kennis .
Wij hebben dus, naar mij dunkt, de keus tussen de twee mogelijkheden:

---

[1]) Op zoek naar pedagogisch denken. Fundamentele beschouwingen over het opvoedkundig vraagstuk door het Hoogveld Instituut. Roermond, 1958, p. 23.

1e. dat het volstrekte eindpunt der ontwikkeling, de volwassenheid, zelf ons in de ervaring, is gegeven of 2e. dat het ons enkel „voor ogen staat" als een idee. In het eerste geval zou „volwassenheid" een aanwijsbaar verschijnsel moeten zijn: van althans sommige mensen zou gezegd moeten kunnen worden, dat zij volwassen zijn in de strikte zin van het woord. Er zou dus vastgesteld moeten kunnen worden, dat hun wasdom tot een volstrekt eindpunt is gekomen en dat dit eindpunt tevens het beginpunt is van voortschrijdend verval. Want het leven kent geen werkelijke stilstand en feitelijke volwassenheid zou derhalve alleen een imaginair punt zijn, zoals het heden een imaginair punt is tussen verleden en toekomst. Op dit imaginaire tijdstip zou dus de wasdom tot een eind zijn gekomen: alle ontwikkelingsmogelijkheden zouden zijn gerealiseerd. Maar als wij het probleem zo stellen, rijzen er vele vragen! Wat weten wij eigenlijk van 's mensen ontwikkelings*mogelijkheden?* En als de psychische mogelijkheden niet gegeven zijn — en inderdaad zijn ze niet gegeven —, hoe laat zich dan vaststellen, dat de mens psychisch tot volle wasdom is gekomen? Bovendien: geen groei zonder toevoer van voedsel, en welk voedsel nu brengt de mens tot het eindpunt van zijn groei, tot zijn volwassenheid? Anders gezegd: hoe laat zich vaststellen, dat de omstandigheden waaronder de psychische groei zich voltrokken heeft, tevens die omstandigheden zijn, welke ons het recht geven om het groeiresultaat te kwalificeren als volwassenheid?
Het zijn lastige vragen, en ik meen dat het niet mogelijk is er een bevredigend antwoord op te geven. Als de vragen echter zonder antwoord moeten blijven, wil dit zeggen dat een gegeven groeiresultaat *nimmer* gekenschetst mag worden als een toestand van volwassenheid, eenvoudig omdat wij niet weten, of alle psychische mogelijkheden wel de beste kansen voor ontwikkeling hebben gehad en of dus in de gegeven toestand wel al het mogelijke werkelijkheid is geworden.
Na dit betoog is er, naar het lijkt, geen keus meer. „Volwassenheid" is niet een ervaringsfeit, maar ze staat ons enkel voor ogen als een idee. Een idee, die tastenderwijs met inhoud wordt gevuld, verkregen uit de analyse van het volwassen-*worden*. Het zwaartepunt van het probleem is hiermee dus verschoven, vàn de *toestand* van volwassen*heid* náár het *proces* van volwassen-*worden*.

Deze verschuiving moet intussen niet doen vergeten, dat ook bij het onderzoek naar de kenmerken van het volwassen-worden de idee der volwassen*heid* voortdurend is voorondersteld: het groeiproces immers wordt beoordeeld als groei *naar* volwassenheid. We zullen ons er dus ook allereerst rekenschap van moeten geven, dat hiermee het groeiproces wordt beoordeeld aan de hand van een *bepaalde* norm, dat volwassenheid één der *mogelijke* eindpunten is en dat de idee der volwassenheid een der mogelijke indealen voor de ontwikkeling kan zijn!
's Mensen psychische groei kan ook worden gemeten met andere maatstaven, men kan zich ook andere eindpunten der ontwikkeling als ideaal stellen. Bijvoorbeeld: *rijpheid*. Overstreet stelt zich in zijn werk „The mature mind", vertaald onder de titel „Geestelijke rijpheid" (= psychische rijpheid in de door mij gebruikte terminologie) deze rijpheid als ideaal. Zelfs zegt hij, „dat rijp worden 's mensen bestemming is" (p. 35), waarmee wij gevaarlijk dicht in de buurt komen van Perquin's objectieve

finaliteit. Overstreet bedoelt het echter anders: hij ziet het als een modern inzicht van psychologen en psychiaters, waartoe deze door onderzoek van de feitelijke ontwikkelingsgang van vele mensen zijn gekomen. Afgezien hiervan, is — naar het mij wil voorkomen — wat Overstreet onder „rijpheid" verstaat in veel opzichten gelijk aan wat anderen met volwassenheid bedoelen. [1]) Het eigenlijke verschil komen we, dunkt mij, pas op het spoor, als wij het begrip gezondheid er bij gaan betrekken.

De idee der *gezondheid* kan óók als ontwikkelingsideaal optreden. We komen het dikwijls tegen: de mens moet alles doen om psychisch gezond te worden, en niet alleen de enkele mens; we moeten ook toe naar gezonde menselijke verhoudingen en naar een gezonde samenleving (Erich Fromm: The sane society). Het heeft er soms veel van, dat gezondheid wordt gezien als hèt ideaal van groei, ontwikkeling, vorming, d.w.z. als eindpunt van een (ontwikkelings-)proces. Voor wij hierin meegaan, zullen we echter twee dingen moeten bedenken. Ten eerste: gezondheid is niet als volwassenheid de benaming van een toestand, maar van een toestands*hoedanigheid*. Ze tekent niet een situatie in haar geheel, maar beschrijft een *kenmerk van* een situatie; en dit maakt wèl enig verschil. Ten tweede moeten we bedenken — en dit vloeit uit het eerste punt voort —, dat gezondheid een kenmerk kan zijn van verschillende toestanden, dus ook van de toestand van onvolwassenheid. Inderdaad: een kind — psychisch onvolwassen — kan psychisch volkomen gezond zijn. Wat wij hieronder dan ook moeten of willen verstaan.

Volgt hieruit anderzijds nu ook, dat er mensen zijn, die tegelijk (psychisch) ongezond en (psychisch) volwassen zijn? Kan de idee der psychische volwassenheid worden losgedacht van de idee der psychische gezondheid? Kan psychische ongezondheid onder omstandigheden een kenmerk zijn van waarlijke psychische volwassenheid? Logisch kan het ongetwijfeld. Psychologisch kan het ook: de omschrijving van het begrip volwassenheid laat evenals het begrip gezondheid psychologisch wel zoveel ruimte, dat men de psychisch volwassenen naar de mate van hun gezondheid zou kunnen onderscheiden. In dit geval zou dus gezondheid niet beschouwd mogen worden als een constituerend kenmerk van volwassenheid. Ideologisch gezien, ligt de zaak, dunkt mij, wel moeilijker. Soms lijkt het namelijk zo te zijn, dat men volwassenheid ziet als het *in alle opzichten* ideale eindpunt, als een volstrekt waardevolle eindtoestand van psychisch zijn, die geen ruimte laat voor enig euvel, dus ook zeker niet voor ongezondheid. Moet misschien ook Overstreet's idee van rijpheid worden opgevat als volwassenheid die gezondheid impliceert? Men zou het kunnen afleiden uit een passage als deze: „Als wij echter eenmaal beginnen deze onrijpheid in volwassenen te onderkennen, dan zullen wij de weg tot gezondmaking van onze menselijke aangelegenheden aangewezen vinden." (p. 11) Méér rijpheid brengt met zich mee méér gezondheid. Inderdaad belaadt men ook „volwassenheid" soms, zoals hier met „rijpheid" geschiedt, met zoveel schone zaken, dat volwassen-worden de

---

[1]) Overstreet spreekt ook voortdurend over volwassenen („adults"), maar bedoelt dan steeds de lichamelijk volwassenen, van wie al te velen nog onrijp zijn. Zo zegt hij b.v.: „Onrijp is een mens die, door zijn volwassen staat en zijn volwassen kracht, een invloed uitoefent die een bepaalde kennis vereist, terwijl hij deze kennis niet verkiest te verwerven." (p. 41).

panacee voor alle kwalen wordt en volwassen*heid* dus zeker de opperste gezondheid bevat. [1])

Wij voelen door al deze overwegingen wèl steeds sterker de noodzaak vast te stellen wat nu eigenlijk volwassenheid is! Maar eerst moeten nog tenminste drie idealen van die der volwassenheid worden onderscheiden. Vooreerst de idee der *persoonlijkheid.* Ook hier weer: het hangt er maar van af, hòe men volwassenheid en hòe men persoonlijkheid gaat omschrijven, in hoeverre beide toestanden — want hier hebben we in beide gevallen met toestanden of gesteldheden te maken — in hoeverre deze beide elkaar dekken. Soms lijken ze elkaar dicht te naderen, maar soms ziet men de verhouding veeleer zo, dat een volwassene een persoonlijkheid kàn zijn, of anders gezegd: dat *sommige* volwassenen krachtens bepaalde eigenschappen persoonlijkheden zijn. De meningen lopen ook hier uiteen, en wij dienen dus op onze hoede te zijn. In elk geval: volwassenheid en persoonlijkheid zijn niet synoniem.

Evenmin synoniem zijn voorts volwassenheid en *zedelijkheid,* in de zin van edele gezindheid. Op het eerste gezicht mag het overbodig lijken hierop te wijzen, maar bestudering van de relevante literatuur leert wel anders. Flugel b.v. somt in een der laatste hoofdstukken van zijn boek „Man, morals and socitety" op, welke veranderingen in 's mensen verhouding tot zichzelf, zijn medemensen, de hem omringende wereld en het leven in het algemeen aanwijzingen zijn voor zijn „moral progress", zijn zedelijke groei. Hij noemt acht zulke veranderingen, b.v. die van heteronomie naar autonomie, van agressiviteit naar verdraagzaamheid en liefde. Als wij nu deze tendenzen, of de overeenkomstige kenmerken van de ideale eindtoestand, vergelijken met b.v. de criteria van gezondheid bij Fromm of die der volwassenheid in de bundel van het Hoogveld Instituut, dan valt een frappante overeenkomst te constateren! Blijkbaar vult men de idee der volwassenheid, c.q. der gezondheid, gaarne met zedelijk hoog-gewaardeerde inhoud. Of betekent groei naar volwassenheid inderdaad groei naar zedelijkheid? Wij zullen dit nader moeten onderzoeken, en stellen thans alleen vast, dat volwassenheid en zedelijkheid niet bij voorbaat als synoniem mogen worden beschouwd.

Ook niet synoniem zijn, tenslotte, volwassenheid en geslaagde aanpassing, of: *ideaal aangepast-zijn!* Fromm stelt zich scherp te weer tegen de misvatting, dat de mens psychisch gezond zou zijn, als hij er in geslaagd is zich aan te passen aan de gegeven samenleving. Overstreet doet hetzelfde ten aanzien van de psychische rijpheid (p. 64). Beiden vestigen er de aandacht op, dat de gegeven samenleving en de daarin heersende zeden, waarden en normen dikwijls eer bevorderlijk zijn voor de psychische *on*gezondheid en *on*rijpheid, en dat er naar gestreefd moet worden

---

[1]) Hier is het moment gekomen om nog even weer stil te staan bij het citaat boven dit artikel, de mening van de jongeman over volwassenheid. Ook door hem worden alle feilen — wreedheid, koppigheid, onrechtvaardigheid, gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel — van naar leeftijd volwassenen aan psychische onvolwassenheid toegeschreven. Zoals wij later zullen zien, heeft hij t.a.v. sommige eigenschappen in sommige gevallen gelijk — koppigheid b.v. kàn een symptoom zijn van onvolwassenheid —, t.a.v. andere echter niet: onrechtvaardigheid is zeker niet een typisch kenmerk van onvolwassenheid. We moeten wèl oppassen niet alle narigheid op rekening van onvolwassenheid te schrijven.

de samenleving zodanig te hervormen, dat in haar de voorwaarden zijn gerealiseerd voor 's mensen groei naar gezondheid, c.q. rijpheid. Een zelfde geluid beluisteren we b.v. in de bundel opstellen van het Hoogveld Instituut, maar nu in verband met 's mensen groei naar volwassenheid: „Voorts zal men vanuit de pedagogie de samenleving zelf zodanig moeten trachten te veranderen, dat zij de jeugdige niet alleen geen belemmeringen stelt in zijn uitgroei naar de volwassenheid, maar deze uitgroei positief bevordert." (p. 42)
In allerlei toonaarden dus verzet tegen de leuze, dat het heil der mensen gelegen is in de aanpassing — een keuze die tot voor kort in koor werd aangeheven in de U.S.A., maar die steeds meer verzwakt ten bate van tegenleuzen als die van Fromm en Overstreet (Allport, White, Maslow, Rollo May, Sorokin e.a.). De consequentie hiervan is, dat gezondheid, rijpheid, volwassenheid niet kàn samengaan met aanpassing aan een samenleving die bevorderlijk is voor ongezondheid etc., en als dit zo is: des te erger voor die samenleving en des te meer reden om haar te hervormen.

Al deze overwegingen zijn bedoeld om ons te doen beseffen, dat volwassenheid slechts één der mogelijke richtsnoeren voor geleide ontwikkeling is en dat het stellen van volwassenheid als ideaal een keuze betekent.
Wij kiezen dus nu voor de idee der volwassenheid, welke idee — zoals boven geconcludeerd — tastenderwijs met inhoud wordt gevuld, verkregen uit de analyse van het volwassen-*worden*. De vraag is dus: wanneer zeggen we, dat iemand *op weg* is *naar* volwassenheid, dat iemand zich ontwikkelt, of ruimer: zich vormt, *in de richting van* volwassenheid?
De aangewezen procedure bij de beantwoording van deze vraag lijkt mij te zijn:
om eerst de verschijnselen der feitelijke psychische ontwikkeling nauwkeurig te bestuderen,
om vervolgens vast te stellen welke van deze verschijnselen naar ons bedunken opgevat dienen te worden als aanwijzingen voor het volwassen-worden,
en om tenslotte hieruit af te leiden welke idee der volwassenheid ons bij de selectie der aanwijzingen heeft geleid.
Dit lijkt mij de enige manier om orde te scheppen in de warwinkel van opvattingen, en misschien leidt ze tevens, via een kritische bezinning op de eigen voorkeur, tot een grotere onderlinge overeenstemming. De uitvoering van zulk een project is echter een levenswerk — en ik zou er in dit artikel echt niet een begin mee willen maken..... Alleen een voorbeeld ter illustratie van wat ik bedoel.
De ontwikkelingspsychologie leert ons, dat in de opgroeiende mens steeds meer gewoonten worden gevormd, dat zijn denken en doen steeds meer via leerprocessen worden geconditioneerd door vroegere ervaringen. Kan nu toenemende gewoontevorming een aanwijzing zijn voor het volwassenworden en kenmerkt volwassenheid zich door het bezit van véél gewoonten, door een sterk gewoonte-handelen? Nee, zo simpel is het niet. Al gauw blijkt, dat *naar ons gevoelen* door de vorming van *zekere* gewoonten de groei naar volwassenheid kan worden geremd (door vooroordelen, gevoelsbindingen, gefixeerde appreciaties), en dat hetzelfde het geval kan zijn bij een te véél aan gewoonten (verstarring, tekort aan openheid

tegenover nieuw ervaringsmateriaal). Naar ons gevoelen hangt volwassenheid dus samen met een zeker optimum op het gebied van de gewoonten, en wel een optimum zowel in kwantitatief als kwalitatief opzicht. Met andere woorden: uit al het materiaal dat de ontwikkelingspsychologie ons aanbiedt omtrent de gewoontevorming en de functionele betekenis van gewoonten kiezen wij bepaalde gegevens die wij beschouwen als indicaties voor het volwassen-worden, en bij deze keuze worden wij geleid door de idee der volwassenheid. En zo is het met àlle gegevens der ontwikkelingspsychologie, die in verband worden gebracht met de groei naar volwassenheid: de gegevens van de toenemende sociale aanpassing, de stabilisatie van het ego, de bewustwording, het groeiende kritisch onderscheidingsvermogen, de verminderde egocentriciteit, de toenemende regulatie van het eigen handelen enz. enz. Op al deze terreinen hebben we enerzijds de feiten en anderzijds de selectie aan de hand van de idee.

In dit artikel wil ik mij nu verder tot de volgende vijf punten beperken:
1. de algemene aard van de kenmerken van volwassenheid;
2. de verschijnselen die als criteria van het volwassen-worden (kunnen) worden opgevat;
3. de „bereikbaarheid" van de volwassenheid in verband met de beperkingen door de aanleg;
4. de invloed van „omstandigheden" op de groei naar volwassenheid;
5. de bijzondere problematiek van geestelijke volwassenheid.

1. *De algemene aard van de kenmerken van volwassenheid.*
Kenmerken kunnen in het algemeen van formele en van materiële aard zijn. Formele kenmerken hebben betrekking op de *vorm* waarin een gegeven zich aan ons voordoet (op gestalte, grootte, intensiteit, duur, ordening, structuur e.d.), materiële kenmerken hebben betrekking op de inhoud (in ons geval: inhoud van voorstellingen, gedachten, emoties, overtuigingen e.d.). De vraag is nu dus, of wij bij de kenmerken van volwassenheid te doen hebben met formele en/of met materiële kenmerken. Op dit punt zijn de meningen, naar het mij lijkt, bepaald nog verdeeld. Weliswaar zijn velen van oordeel, dat de criteria van volwassen-worden en volwassenheid van formele aard zijn, maar daar staan tegenover de opvattingen waarin wij naast formele kenmerken toch ook andere tegenkomen die al dicht tegen materiële aanleunen, zo zij het al niet helemaal zijn. Op deze laatste kom ik zo meteen terug, ik houd mij nu even aan de opvattingen die zich beperken tot formele criteria. Hierin komt dan tot uiting, dat volwassenheid zich niet laat karakteriseren door het bezit van bepaalde opvattingen en overtuigingen of door bepaalde interessen en idealen of door een een bepaald complex van waarde-ideeën, maar veeleer door een bepaalde ordening van psychische functies, door een zekere structuur in de innerlijke gesteldheid, door een zekere verhouding tot alles wat zich in de ervaring voordoet en/of door nog andere formele eigenaardigheden.
Vanzelfsprekend is dit alles overigens niet, en dit wordt duidelijk, als wij een ogenblik het begrip ontwikkeling in deze beschouwingen betrekken. Volwassenheid hebben wij omschreven als het eindpunt van de psychische ontwikkeling. Als nu „volwassenheid" zich door formele kenmerken laat bepalen, dan zal dit noodzakelijkerwijs ook het geval moeten zijn

met „ontwikkeling". Inderdaad stuit dit niet op moeilijkheden, want een der omschrijvingen van „ontwikkeling" luidt: ontplooiing van alles wat in het individu in kiem aanwezig wordt geacht, d.i. van alle formele mogelijkheden (vermogens en krachten, potenties en tendenties), onder invloed van het levensmilieu. Ander gezegd: verandering van het oorspronkelijk in aanleg aanwezige, onder invloed van het milieu, in een richting die als de normale wordt gezien. Waaraan wij zouden kunnen toevoegen: met als ideaal eindpunt, of als hoogtepunt: de volwassenheid. Ontwikkeld-zijn in deze zin is dus: ontplooid-zijn naar de vorm, naar de formele mogelijkheden waarover de mens in zijn aanleg van nature beschikt.
Tot zover zijn er geen moeilijkheden. Het begrip ontwikkeling wordt echter ook in andere zin gebezigd. Wij zeggen van een bepaalde persoon, dat hij ontwikkeld is of dat hij veel (algemene) ontwikkeling heeft opgedaan. Wij bedoelen dan zeker niet alleen, dat zijn kenvermogens en kenfuncties tot bijzondere ontplooiing zijn gekomen, maar óók dat hij veel (algemene) kennis bezit, dus rijk is aan bepaalde ken-*inhouden*. In *dit* begrip ontwikkeling spelen derhalve ook zeker materiële kenmerken mee. Het ligt dus niet zo eenvoudig, en Overstreet ziet zich dan ook genoodzaakt om bij het ontvouwen van zijn theorie over de geestelijke rijpheid eerst stelling te nemen tegenover wat hij noemt de „kennis-onwetendheid-theorie", die de leuze schijnt te huldigen: „Zoek eerst het koninkrijk der kennis, en de rest zal u toegeworpen worden" (p. 68). Terwijl echter — ook volgens Overstreet — kennis een waardevol element kàn zijn in de geestelijke rijpheid, en zeker in de wijsheid!, is dit minder het geval bij de volwassenheid. Het wil mij voorkomen, dat volwassenheid zeer bepaald niet betekent, dat men veel ontwikkeling, in de zin van kennis en eruditie hééft.
Nieuwe vragen rijzen er, als we bedenken dat soms de *volwassenheid* wordt gezien *als doel der opvoeding* (zo b.v. in de reeds genoemde bundel opstellen van het Hoogveld Instituut, p. 20). Heeft opvoeding dan ook alleen maar een formeel doel? Hierover lopen de meningen uiteen. Als Nieuwenhuis stelt [1]), dat er bij opvoeding minstens „altijd sprake (is) van het wekken van waardebesef" (p. 6), dan kan dit nog als zuiver formeel worden opgevat: het gaat niet om het aankweken van bepaalde waarden, alleen om het wekken van waarde-*besef*, heel in het algemeen. Anders ligt het bij Perquin (in bovengenoemde bundel, p. 20), waar hij stelt dat van ware volwassenheid, d.i.. van een geslaagde opvoeding, slechts gesproken kan worden, wanneer de mens o.m. „ook die waarden aanvaard en geïntegreerd heeft, die zonder zelfstandigheid en overgave niet in hun eigenlijke betekenis, in het eigen leven geplaatst kunnen worden". Wanneer het de bedoeling is met deze uitspraak de nadruk te leggen op een innerlijke houding, die als 't ware van zelf een besef voor zekere waarden met zich meebrengt, zijn wij nog in de formele sfeer. Zo er tevens mee bedoeld wordt, dat de hiërarchie der geïntegreerde waarden aan zekere eisen van kwaliteit moet voldoen, wil men van volwassenheid kunnen spreken, dan komt er een waarde-oordeel in het spel, dat een zuiver-formele benadering al gaat overschrijden. Valt tenslotte het accent

---

[1]) H. Nieuwenhuis, Het onderwijs en de sociale pedagogiek. Meded. Nutssem. nr. 61. Groningen, Wolters, 1958.

op zekere waarden als inhoudelijk bepaalde waarde-ideeën (die dus geïntegreerd moeten zijn, wil men van ware volwassenheid kunnen spreken), dan zijn we van de formele in de materiële sfeer overgestapt.
Het is moeilijk om tot een conclusie te komen. Voorlopig zou ik willen stellen, dat volwassen-worden en volwassenheid zich voornamelijk door *formele criteria* laten bepalen, maar dat wij het daarnaast toch wellicht niet kunnen stellen zonder een nadere *kwalificerende* bepaling van het in de formele criteria bedoelde. Strikt materiële criteria zullen we m.i. bij de analyse van het begrip volwassenheid niet tegenkomen.

2. *Verschijnselen die criteria zijn van het volwassen-worden.*
In de literatuur komen we tal van omschrijvingen tegen van de psychische ontwikkeling in het algemeen en van de kenmerken van het volwassen-worden (en de volwassenheid) in het bijzonder. De ruimte laat niet toe alles de revue te laten passeren en dan daaruit goed geargumenteerd een selectie te doen. De kennis ontbreekt ons trouwens ook nog voor een wetenschappelijk gefundeerde selectie en iedere selectie weerspiegelt derhalve voor een gedeelte ook persoonlijke voorkeur. Zoals ook de opsommingen van relevante ontwikkelingsverschijnselen en van de volwassenheidscriteria, waaruit geselecteerd kan worden, niet vrij zijn van persoonlijke voorkeur. Het moet dus blijven bij de weergave van wat mij persoonlijk relevante verschijnselen (criteria) lijken.
Wat *„psychische ontwikkeling"* betreft, voel ik mij het best thuis bij de drie kenmerkende verschijnselen die we vinden in b.v. de omschrijving van Remplein [2]: toenemende *differentiatie* en toenemende *integratie* der onderscheiden psychische inhouden en functies, en toenemende *centralisatie in de regulatie* der psychische werkzaamheden.
Ons ervaren der dingen b.v. differentieert zich in de loop der ontwikkeling, d.w.z. we gaan steeds fijner onderscheiden en zijn in staat de verschillende bestanddelen en aspecten en facetten van ervaringsinhouden steeds meer afzonderlijk te „zien". Dit zou het gevaar van onsamenhangendheid in de ervaringsinhouden met zich meebrengen, als daar niet tegenover stond een toenemende integratie, waardoor de onderscheiden bestanddelen „vanzelf" weer in nieuwe verbanden worden opgenomen (algemene begrippen, denkbeelden, causale en finale verbanden etc.). Hetzelfde op het gebied der psychische functies: het oorspronkelijke complexe psychische functioneren differentieert zich in gewaarworden, waarnemen, kennen, voelen, streven, willen, waarderen, keuren etc., maar de toenemende integratie voorkomt ook hier een „uiteenvallen": de diverse functies blijven opgenomen in één totaal-verband van functioneren. Men kan zeggen dat weliswaar het thema hetzelfde is gebleven, maar dat het in een ontwikkeld wezen een grote rijkdom aan variaties vertoont. De toenemende centrale regulatie is wel het meest merkwaardige en ook het belangrijkste verschijnsel. In het menselijk individu ontwikkelt zich steeds meer een schakelcentrum tussen de waarneming van de wereld en de (re-)acties in die wereld: alle werkzaamheden lopen over een regulerend centrum, dat zijn organisch correlaat heeft in het centraal zenuw-

---

[2]) Heinz Remplein, Die seelische Entwicklung des Menschen im Kinder- und Jugendalter, München, Reinhardt Verlag, 1958.

stelsel. Het merkwaardige is nu echter nog niet zo zeer, dat de mens aantoonbaar zulk een centrale regulerende instantie heeft, maar wel, dat het ook steeds meer tot het *besef* daarvan komt: er ontwikkelt zich meer of minder sterk het ik-besef, het besef, dat het een centrum is van mogelijke acties; dat het die acties kan regelen, in gewenste banen kan leiden, en ook kan nalaten; dat het de werkelijkheid in de verbeelding kan „overschrijden" en dat het bij machte is uit eigen kracht het verbeelde tot werkelijkheid te maken; kortom dat het de „kybernètès", de bestuurder, is van zichzelf. De mens kan zelfs weer reflecteren op zijn zelfbestuurscapaciteiten!

Het toenemend zelfbestuur is een verschijnsel, dat ook steeds weer, in diverse vormen, terugkeert onder de kenmerken van het volwassenworden. Naar mijn mening is *R. W. White* een dergenen die op grond van goed psychografisch materiaal over deze kenmerken enige essentiële dingen heeft geschreven. [1]) Hij komt tot *vier kenmerken van het volwassen-worden.*
Als *eerste kenmerk* noemt hij: de stabilisering van de eigen persoon zoals deze in de zelf-ervaring is gegeven, d.w.z. toenemende zelfstandigheid, stabilisering van de zelf-beoordeling en zelf-waardering en van de houding tegenover leven, medemensen en wereld. Het is ook groei naar innerlijke vastheid, naar geringere wisselvalligheid in oordeel en opinie, naar geringere afhankelijkheid van wisselende ervaringen, impulsen en emoties. Nog anders gezegd: men voelt zich voortdurend meer identiek aan zichzelf, steeds meer als iemand die zich ondanks wisselend milieu als een aan zichzelf gelijk blijvende persoon herkent.
Het *tweede kenmerk* is: bevrijding, althans grondige herziening van persoonlijke bindingen die overblijfsels zijn uit de afhankelijke kinderjaren. Het is een teken van onvolwassenheid, als de kinderlijke affecties en de kinderlijke relaties zich op latere leeftijd niet geleidelijk wijzigen; immers men dient tot nieuwe verhoudingen te komen, die passen bij de psychische groei, d.w.z. verhoudingen die minder egocentrisch en gevoelsmatig zijn, meer objectief en redelijk.
Verdieping der interessen is het *derde kenmerk.* In de jeugdjaren is de belangstelling als regel verspreid en wisselvallig; het hoort tot deze jaren van levensontdekking, dat men zich in alle richtingen oriënteert. Het hoort echter evenzeer tot de volwassen wordende mens, dat hij uit alles wat zich aanbiedt en wat zijn interesse min of meer heeft, een keuze doet, met als uitkomst een van binnen uit gerichte besteding van de tijd, in arbeid en spel, in werkzaamheid, bezigheid en ontspanning. Zulk een keuze betekent enerzijds het opgeven van mogelijkheden, een verenging van gezichtsveld, maar anderzijds een meer intensieve en verdiepte bemoeienis met wat de voorkeur heeft verworven, wat aan het resultaat van de activiteit ten goede komt, ja wat zelfs voor een waarlijke prestatie op welk terrein ook een voorwaarde is. Vandaar dat de volwassen-wordende mens zich welbewust beperkingen oplegt om zijn leven richting te geven en tot productieve deelneming aan de cultuur te komen.

---

[1]) R. W. White, Lives in progress, a study of the natural growth of personality. New York, Dryden Press, 1952.

Tenslotte is een *vierde kenmerk,* wat White noemt: de humanisering van waarden. Het kind neemt al vroeg allerlei waarden en normen over van de volwassenen die het opvoeden en van het milieu waarin het opgroeit en waarin tal van zeden en gebruiken, geboden en verboden heersen. Het is echter in strijd met wat volwassen-worden is, dat men zich ook in later jaren in onkritische gehoorzaamheid richt naar deze niet bewust aanvaarde waarden en normen. Volwassen-worden vereist een kritische herziening ervan, een volstrekte heroriëntering, welke resulteert in een persoonlijk waardensysteem. Dit is wat White bedoelt met humanisering; het is de verinnerlijking der waarden, ten gevolge waarvan men enkel uit echte, persoonlijke overtuiging waarden nastreeft en normen naleeft.

Het verschijnsel van de centrale regulatie, ook in de vorm van bewuste zelfregulatie, doet zich in al deze kenmerken telkens weer op andere *specifieke* wijze aan ons voor: in de stabilisering van het eigen ik, in de groei naar objectieve verhoudingen, in de selectie der interessen, in de creatieve opbouw van een eigen waardensysteem. De algemene teneur hiervan is: toenemende zelfstandigheid in alle psychische werkzaamheid (in de verwerking van ervaringsmateriaal, in de waarde-toekenning en de beoordeling, in de opbouw van overtuigingen en in de beslissingen en wilsbesluiten). Een direct uitvloeisel van deze toenemende zelfstandigheid in denken en doen is de toenemende mogelijkheid tot verantwoording, tot het geven van rekenschap omtrent eigen antwoord. Diensvolgens kan de volwassen-wordende mens ook steeds meer verantwoordelijk worden gesteld en verantwoordelijkheid dragen, omdat het antwoord dat hij op „uitdagingen" geeft, steeds meer een eigen, persoonlijk antwoord is.
Deze toenemende zelfstandigheid — als innerlijke onafhankelijkheid, als een zich-bij-machte-voelen tot vrije keuze, keur en beslissing — brengt voorts met zich mee een toenemende distantie tot anderen en andere dingen, die ook steeds meer als op zichzelf staand worden „gezien". Deze distantie maakt een heroriëntatie mogelijk en kan tot nieuwe verhoudingen op grondslag der gewonnen zelfstandigheid leiden. Als kenmerk van deze nieuwe verhoudingen wordt soms gesteld — door White en ook b.v. door het Hoogveld Instituut —: een grotere objectiviteit, d.i. een houding waarbij de eigen persoon niet meer centraal wordt geplaatst, maar wordt gezien als een der vele factoren — en in beginsel van evenveel importantie als alle andere factoren — in het spel der verhoudingen. Deze houding steunt op haar beurt op de erkenning van de zelfstandigheid van de medemens, op het respect voor zijn belangen en interessen, zijn meningen en overtuigingen. Dit toenemende respect wordt tenslotte dan weer opgevat als een vooruitgang in zedelijkheid (Flugel).
Is het nu zo, dat volwassen-worden automatisch met zich meebrengt een meer zedelijk worden, een zedelijker gezindheid? Dit gaat mij persoonlijk te ver, en dit houden de genoemde criteria, dunkt mij, ook niet in. Veeleer is het zo, dat door het volwassen-worden steeds meer *een enkele voorwaarde* wordt vervuld voor een zedelijker gezindheid, en wel de voorwaarde der eigen zelfstandigheid, die mee kàn helpen te komen tot groeiend respect voor andere zelfstandige wezens en voor hun gezindheid, en kàn helpen te komen tot zuiverder, objectiever beoordeling van wat overeenkomstig zedelijke normen behoort te geschieden (en tot een zedelijker besluit in de betrokken zaken). De volwassene is dus m.i. niet

per se zedelijker dan de onvolwassene, maar er zijn in hem vanwege zijn volwassenheid meer voorwaarden vervuld tot zedelijk gedrag, en daarom kan het hem meer dan de onvolwassene kwalijk worden genomen, als hij onzedelijk handelt.
De toenemende centrale regulatie betekent niet alleen maar regulatie van het leven in de (ruimtelijke) omgeving, maar ook meer regulatie van het leven in de tijd. Hiermee hangen White's kenmerken „verdieping der interessen" en „humanisering van waarden" samen: het toekomstig handelen van de volwassene wordt van binnen uit gericht door een persoonlijk waardensysteem — waarbij in dit geval de *inhoud* der waarden en hun rangorde in het systeem niet relevant zijn! — en is gericht op de realisering van wat op grond van de verdiepte interessen van belang wordt geacht — waarbij wederom de interesse-*richting*, de *rangorde* van wat van belang wordt geacht, niet relevant is!

Er resten nog vele vraagpunten; twee ervan wil ik hier nog aan de orde stellen.
Ten eerste: volwassen-*worden* wil o.m. zeggen *toenemende* zelfstandigheid, maar is volwassen*heid* nu *maximale* zelfstandigheid, maximale innerlijke onafhankelijkheid? Naar mijn mening niet. Bij volwassenheid (als idee) denken we veeleer aan *optimale* zelfstandigheid, en de vraag is dan: wanneer achten wij het optimum van zelfstandigheid bereikt? Ik wil hier de vraag alleen stellen, het is ook niet zo gemakkelijk er een antwoord op te geven. Wat dan ook een der redenen is, waarom wij met meer vrucht over volwassen-*worden* dan over volwassen*heid* kunnen spreken.
Ten tweede: volwassen-worden brengt vanzelf met zich mee een verrijking aan ervaringsinhouden, maar zoals we hebben gesteld, is een *bepaalde* (optimale) rijkdom aan (verwerkte) ervaringen niet een kenmerk der volwassenheid. Veeleer is het zo, dat toenemende zelfstandigheid ook met zich mee brengt (behoort te brengen?) toenemende onafhankelijkheid van het eigen *betrekkelijke* arsenaal van ervaringsmateriaal en een grotere openheid jegens nieuw materiaal. We kunnen deze vrijer wordende houding jegens de verworven inhouden (opvattingen, zienswijzen e.d.) zien als een variant van White's tweede kenmerk: de bevrijding van persoonlijke bindingen. Volwassen-worden betekent dus ook: een toenemende bereidheid tot herziening van eigen principes, overtuigingen, waardeoordelen etc.

3. *De bereikbaarheid der volwassenheid in verband met de aanleg.*
Ieder mens wordt in de loop der jaren steeds meer psychisch volwassen en ieder groeit dan ook steeds meer naar wat in de idee der volwassenheid wordt (kan worden) gesteld. Er zijn echter grote verschillen tussen de mensen, niet alleen vanwege verschil in levensomstandigheden, maar ook vanwege verschil in aanleg, in aangeboren mogelijkheden. Zo zijn er ook verschillen ten aanzien van de mogelijkheden om psychisch volwassen te worden; immers, bij het volwassen-worden wordt steeds weer een beroep op de mogelijkheden gedaan.
Is het nu zo, dat wij vasthouden aan de *ene* idee der volwassenheid en vervolgens constateren, dat de mensen vanwege de verschillen in de aangeboren mogelijkheden slechts in meerdere of mindere mate volwassen

kunnen worden? Anders gezegd: dat sommigen reeds van nature gedoemd zijn om betrekkelijk onvolwassen te blijven, terwijl anderen qua aanleg de volwassenheid zullen kunnen benaderen?
Of is het zo, dat wij iemand volwassen noemen als hij de grens van *zijn* mogelijkheden in dit opzicht heeft bereikt, b.v. als hij zo zelfstandig is geworden als in zijn geval mogelijk is? Waarbij wij dan de idee der volwassenheid niet zouden behoeven los te laten, maar het mogelijk-bereikbare in de richting van de idee met de term „volwassenheid" zouden aanduiden, en dus van „onvolwassenheid" zouden spreken, niet zolang nog niet is bereikt wat in de idee is gesteld, maar zolang het persoonlijk-mogelijke nog niet is bereikt.
Het is een moeilijk punt. Ik ben geneigd beide mogelijkheden open te houden, en in een gegeven geval beide maatstaven aan te leggen, zowel de maatstaf van de absolute volwassenheid als die van de persoonlijk-bereikbare volwassenheid, en zo een gedifferentieerd en voorzichtig oordeel over de mate van volwassenheid te formuleren. Voorzichtig zal het oordeel vooral bij het hanteren van de tweede maatstaf moeten zijn, omdat — zoals ik in het begin van dit artikel ook al heb laten uitkomen — het bereikbare-op-grond-van-de-aanleg zich alleen zeer zwakjes laat vermoeden.

4. *De invloed van „omstandigheden" op de groei naar volwassenheid.*
Behalve door de aanleg wordt de groei naar volwassenheid bepaald door wat we met de term omstandigheden kunnen aanduiden, en hiermee bevinden we ons op aanmerkelijk vastere grond. De omstandigheden immers lenen zich althans ten dele voor bewuste regulatie, en voorzover de groei naar volwassenheid van de omstandigheden afhankelijk is, kan deze derhalve in beginsel ook experimenteel worden onderzocht.
Als steeds is het ook in dit geval moeilijk vast te stellen wat nu eigenlijk de optimale omstandigheden zijn. Veel gemakkelijker is het aan te wijzen wat vertragende of remmende, versnellende of stimulerende omstandigheden zijn. Hierop concentreert men zich dan ook doorgaans, en men tracht vervolgens uit de bevindingen af te leiden hoe de omstandigheden in het algemeen zouden moeten zijn voor optimale groei. En dit blijkt dan als altijd het gulden midden te zijn, tussen wat vertraging en versnelling geeft.
„Omstandigheden" is vooralsnog een vaag begrip. We kunnen het misschien het best omschrijven als het psychische veld waarin het eigenlijke proces van het volwassen-worden — strikt beperkt tot de verschijnselen die hierbij zijn te onderscheiden — zich afspeelt. Dit „veld" bestaat uit de habituele (dispositionele) psychische gesteldheid van het betrokken individu en uit zijn actuele (fenomenele) belevingen, en deze innerlijke wereld resulteert uit een samenspel van tal van externe en interne factoren: hij is als 't ware het antwoord dat *deze* persoon geeft op de „uitdagingen" van *zijn* wereld, zoals *hij* deze beleeft en opvat. Uiteindelijk gaat het hier dus om uiterlijke zowel als innerlijke factoren: om het aanbod uit de buitenwereld en om de psychische geaardheid die de persoonlijke reactie daarop bepaalt. Uiteraard is het dikwijls moeilijk uit te maken, waar de hoofdfactor moet worden gezocht, en niet zelden speelt persoonlijke voorkeur van de onderzoeker hierin mee: aanhangers van de „milieu-theorie" zoeken de oorzaken voor b.v. groei-remmingen gaarne

in de opvoeding en andere milieu-factoren, terwijl voorstanders van de „aanleg-theorie" ze vooral zoeken in 's mensen binnenste. Vast staat alleen, dat beide — binnen- en buitenwereld — een aandeel hebben in het totstandkomen van de veldsituatie; de grootte van ieders aandeel is echter van mens tot mens verschillend.
Gaan we speuren naar elementen in de veldsituatie die van invloed zijn op de groei naar volwassenheid, dan zullen we uiteraard onze aandacht moeten richten op de factoren waarvan verwacht mag worden, dat ze invloed zullen hebben op die verschijnselen welke kenmerkend zijn voor het volwassen-worden. Bijvoorbeeld op de toenemende zelfstandigheid, d.i. de toenemende innerlijke onafhankelijkheid, het steeds vrijer positie kiezen in allerlei zaken ,op grond van een steeds stabieler wordend innerlijk fundament. Remmend hierop werkt een opvoeding die het kind afhankelijk houdt door al te veel z.g. liefdevolle bescherming of door domme gehoorzaamheid te eisen aan regels en geboden of door overmatige hulpvaardigheid bij alles wat geleerd moet worden, of door nog zoveel andere ouderlijke misdragingen. Anderzijds wordt de groei naar zelfstandigheid evenzeer geremd (en ontwikkelt zich een neiging tot regressie naar onzelfstandigheid), als het kind zich niet geborgen kan voelen of als het te weinig genegenheid ontvangt; of als het te veel zonder hulp wordt gelaten en er te vroeg zelfstandigheid wordt geëist, etc. Kortom, zowel te veel als te weinig bemoeienis kan funest zijn voor de groei naar optimale zelfstandigheid. De vraag is echter: wanneer kunnen we van *te* veel of *te* weinig spreken. Immers ieder kind antwoordt op eigen wijze op de opvoedende bemoeienis, en wat voor de een rijkelijk te veel is, is voor de ander precies de juiste maat of zelfs te weinig. De dosering van bemoeienis dient dus nauw afgestemd te zijn op de aard van het kind. En dient zich te wijzigen met de wisselende situaties en met het ouder worden van de pupil. Problemen genoeg; ik zal het bij de aanduiding van deze enkele moeten laten.

5. *De problematiek der geestelijke volwassenheid.*
Geestelijke volwassenheid is volwassenheid in de verhouding tot leven en wereld in abstracte, ook tot de onzienlijke wereld der ideeën, zowel zijns- als waarde-ideeën. Het is dus geen bepaalde *soort* volwassenheid, maar alleen *de* volwassenheid zoals hij zich op een bepaald terrein manifesteert. Geestelijke volwassenheid vooronderstelt psychische zelfstandigheid en kan zich derhalve niet ontwikkelen in een atmosfeer waarin deze zelfstandigheid niet in alle opzichten, dus b.v. niet in geestelijke zaken, wordt erkend. Als gevergd wordt zich in gehoorzaamheid te onderwerpen aan wat gesteld wordt als voorschrift, wens, bevel van een hogere macht, dan betekent dit principieel: onvolwassen-houden. Overstreet zegt het scherp: „Godsdiensten van het zwaard en van de brandstapel, en godsdiensten, die 's mensen kinderlijke afhankelijkheid van een almachtige albeheersende Godheid handhaven, hebben geen begrip van de aangeboren waardigheid van de mens. Daarom kunnen ze zijn groei tot rijpe levensvolheid niet bevorderen. De oude vermaning: „Kiest gij heden, wien gij wilt dienen", is thans nog steeds toepasselijk. Of wij dienen in de religie een geloof, dat 's mensen groei bevordert, of wij dienen een geloof, dat de mens onrijp houdt. Deze twee geloofsrichtingen zijn principieel en voor altijd onverenigbaar." (p. 226)

In dezelfde geest (en ruimer geargumenteerd) uit zich Erich Fromm, die de volwassenheid niet kan denken zonder een „frame of orientation", maar die tezelfdertijd elke autoritaire godsdienst volstrekt verwerpelijk acht. De „frame of orientation" moet zijn een zelfstandig opgebouwd beeld van een wereld waarin eigen bestaan zinvol is ingeschakeld en die uit dien hoofde aan eigen bestaan zin verleent.
Zoals vroeger opgemerkt, zegt volwassenheid inzake een overtuiging nog niets over de inhoud der overtuiging. Een volwassen geestelijke oriëntatie leert ons dus ook niet wat zulk een oriëntatie inhoudelijk betekent. Allerminst wil het zeggen, dat de inhoud een (bepaald) godsgeloof moet zijn. Van christelijke zijde wordt hierover, zoals bekend, soms wel anders gedacht. Ik kan hier nog eens herinneren aan Rümke's „werkhypothese", dat ongeloof een ontwikkelingsstoornis is. Voor mijn bestrijding daarvan en voor de conclusie, dat er even veel of even weinig te zeggen valt voor de werkhypothese dat geloof een ontwikkelingsstoornis is, moge ik verwijzen naar mijn opstel „Echt en onecht in geloof en ongeloof" (dit tijdschrift, jrg. 1956).
Vermeldenswaard is in dit opzicht ook een der opstellen in de bundel van het Hoogveld Instituut: „Godsdienstigheid en groei naar volwassenheid". Over 't geheel zijn het ook volgens de auteurs in deze bundel *formele* criteria die ter bepaling van „volwassenheid" worden gehanteerd, maar waar het gaat om de „frame of orientation" wordt merkwaardigerwijs godsdienstigheid als de enige mogelijkheid gesteld. Nog sterker: zo zeer staat het betoog onder invloed van een godsgelovig parti-pris dat het verschijnsel der godsdienstigheid zelf in 't geheel niet als een probleem wordt gevoeld. De vooronderstelling waarop het betoog steunt, is duidelijk: „Het geloof is een genade van God, welke Hij aan iedere mens geeft; het geloof is mogelijk doordat God zich, tegemoet komend aan het natuurlijk Godsverlangen, dat Hij in de mens geschapen heeft, aan elke mens openbaart." (p. 226) De conclusies wekken daarna geen verwondering meer: „De eerste is dat de jeugdige tot een min of meer existentiële bewustwording gebracht moet worden: hij moet zichzelf als een vraag naar het transcendente leren begrijpen en beleven. Dit is voorwaarde voor iedere echte godsdienstige ontwikkeling. Vervolgens moet hij opgevoed worden tot ware volwassenheid, want eerst dan is een echte gelovige verhouding tot God, berustend op de volledige vrije inzet van de mens, mogelijk." (p. 243—244) Hier worden dus groeiverschijnselen van formele aard gekoppeld aan het verwerven van een *bepaalde,* n.l. godsdienstige levensopvatting. Dit druist kennelijk in tegen alle pogen om de idee der volwassenheid zuiver te vatten. Het is juist, dat groei naar volwassenheid o.m. betekent dat de jonge mens „zichzelf als een vraag naar „het transcendente" gaat zien (al zou ik „het transcendente" liever willen vervangen door „het verbeelde geheel van leven en wereld") en ook, dat hij slechts tot een antwoord kan komen bij een „volledige vrije inzet", maar als deze formele voorwaarden zijn vervuld, kan dit inhoudelijk tot zeer uiteenlopende levensbeschouwingen leiden. En wie zou bij volstrekte onbevangenheid in deze materie willen volhouden, dat een levens- en wereldbeschouwing die onder haar kenmerkende bestanddelen niet een geloof in een persoonlijk God en/of een bijzondere openbaring stelt, iemand alleen al daarom tot onvolwassen zou stempelen?

ONRUST ONDER DE KOERDEN

In april kon men in de pers het bericht lezen, dat 855 Koerden van de Sowjet-Unie op weg waren naar hun vaderland Irak. Generaal Kassem van Irak heeft een bijzondere belangstelling voor zijn Koerdische onderdanen. Alle Koerden die onder het vorige regime vervolgd werden, hebben thans amnestie gekregen. In de voorlopige grondwet van het nieuwe Irak kan men lezen, dat zij gelijke rechten hebben als de andere Irakezen. Zeker is, dat de Koerden ook in de nabije toekomst nog vele malen in het nieuws zullen komen. Zij vormen één van die roerige volkjes die sommige staatslieden slapeloze nachten bezorgen. In de Balkan zijn dit de Macedoniërs, die, verdeeld over Bulgarije, Griekenland en Joegoslavië, sinds lang een twistappel vormen. In het Nabije Oosten zijn het de Koerden, die, hoewel ondergebracht bij Perzië, Turkije, Irak, Syrië en de Sowjet-Unie, hun eigen aspiraties hebben en nog altijd dromen van een onafhankelijke staat Koerdistan „van de Zwarte Zee tot de Perzische Golf".

In het Westen kregen de Islamitische Koerden een slechte naam, omdat zij, opgehitst door de Turkse regering, aan het eind van de vorige eeuw op ontstellende wijze huishielden onder de christelijke Armeniërs. De Koerden, die tot het Kaukasische ras behoren, zijn voor een groot deel halfnomaden, die 's winters in de dorpen verblijven en 's zomers met de kudden naar de bergweiden trekken. Hun schapen vormen hun voornaamste bron van rijkdom, die hun melk, vlees en wol levert. Merkwaardig is, dat men bij vele Koerden nog een soort kastenindeling vindt van krijgers en landbouwers. De vrouw heeft bij de Koerden een veel grotere zelfstandigheid dan bij de andere moslims. Basile Nikitine merkt terecht in zijn standaardwerk „Les Kurdes" op: „Le Kurde n'a jamais pensé à des restrictions vis-à-vis de la femme. Il l'a considérée digne de la même confiance et apte aux mêmes droits et aux mêmes responsabilités... Les Kurdes sont probablement les plus libéraux parmi les Musulmans... La prostitution est inconnue parmi les Kurdes... La femme a, incontestablement, chez les Kurdes, son individualité".

De Koerden zijn overwegend fanatieke Moslims (Soennieten). Zij spreken een Iraans dialect. Iraanse invloeden vindt men ook in de godsdienst van een bijzondere secte, de Jezidi's of „duivelaanbidders", die vooral ten N.O. van Mosoel worden aangetroffen. Zij vereren de „Engel-Pauw", een gevallen engel. Herhaaldelijk zijn de Koerden in de laatste eeuwen tegen hun Turkse, Perzische en Irakese heren in opstand gekomen. In 1920 scheen het alsof er door het vredesverdrag van Sèvres een onafhankelijk Koerdistan zou komen. De Turkse „Vader des vaderlands" Kemal Pasja, verzette zich echter tegen dit verdrag en bij de definitieve vrede van Lausanne (1923) was er van een onafhankelijk Koerdistan geen sprake meer. Het gevolg hiervan was de opstand in Turkije van 1925, die eerst na lange strijd kon worden neergeslagen. Sindsdien is het onder de Koerden onrustig gebleven en de Sowjet-Unie tracht deze onrust voor haar belangen uit te buiten. Ook in Perzië en Irak kwam het — mede onder invloed van de Sowjet-agitatie — enige malen tot opstanden. Zelfs werd in 1945 een „Koerdische Volksstaat" in N.W.-Perzië onder Sowjetbescherming uitgeroepen, die echter een kort leven beschoren was. Na de overeenkomst tussen Perzië, de Sowjet-Unie en de Westerse mogendheden werd dit gebied wederom onder Perzisch gezag gebracht. In Irak brak onder de regering van Noeri es Saïd (1947) een opstand uit onder leiding van Moestafa el Barazani. Met Engelse hulp wist het leger deze revolutie te onderdrukken en de leiders en vele volgelingen zochten een goed heenkomen naar de Sowjet-Unie. Zíj zijn het vermoedelijk die nu teruggekeerd zijn naar het land hunner vaderen.
De Koerden vormen nog steeds een haard van onrust in het Nabije

Oosten. Kassem hoopt hen voor zijn eigen belangen te gebruiken. Het gebied, waar vele Koerden wonen, om Mosoel en Kirkoek, Noord-West-Perzië en Oost-Turkije, is om zijn petroleum en ook om zijn strategische ligging, enkele honderden kilometers van de Sowjet-Unie, van grote betekenis. Naarmate de verhoudingen in het Midden-Oosten zich toespitsen, zullen de Koerden van hun positie gebruik trachten te maken. Zij zullen echter óók, als een speelbal van de verschillende rivalen, gevaar lopen meer lijdend voorwerp dan onderwerp in de politieke strijd te worden. Bagdad verwijt de Perzische en Turkse regeringen ervan Koerdische agenten naar Irak te sturen en Ankara en Teheran verwijten op hun beurt Irak van illegale acties door Iraakse Koerden, die hun stamgenoten in Turkije en Perzië opwekken te strijden voor een onafhankelijk Koerdistan. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat in een Turks weekblad onlangs een beleefde waarschuwing aan het adres van Irak werd gericht, waarin de Turkse auteur opmerkte, dat het „onze plicht is onze broeders in Irak te waarschuwen de situatie niet ingewikkeld te maken door ontevredenheid en wanhoop te zaaien onder de Koerden, die thans minderheden vormen op een gevoelige plek in het Midden-Oosten ... In alle ernst willen wij onze Iraakse vrienden in het bijzonder waarschuwen voor het gevaar, dat er in schuilt om de ene stam of groep tegen de andere te gebruiken, in het bijzonder wanneer deze groep samengesteld is uit lieden die juist met wapens zijn teruggekeerd uit een vreemd land". Een waarschuwing die aan duidelijkheid niets te wensen overlaat!

De Turkse waarschuwing is bepaald niet ongegrond. De communistische opstand in Kirkoek in juli (waarbij vele in Irak wonende Turken slachtoffer werden van geweldplegingen door Koerden) is een teken aan de wand. Communistische agitators voeren voortdurend actie onder de Koerden en propageren een vrij Koerdistan. Onrust in Turkije en Iran, beide leden van een Moskou vijandig pact, is in het voordeel van de Sowjet-Unie. Nasser mengt zich ook nog met een eigen stem in dit vreemde koor van Koerdenvrienden en stimuleert het Koerdische nationalisme door opgewonden vertogen via radio-Kairo. Inmiddels zitten de regeringen van Irak, Turkije en Iran niet stil. Alle drie regeringen hebben plannen ontworpen om de economische positie van de Koerden te verbeteren. Intussen blijft de Koerdische kwestie één van de vele kruitvaten in het Midden-Oosten. Men zal er in de toekomst nog wel meer over horen.

P. K.

HET MODERNE TURKIJE EN DE ISLAM

Ondanks het feit, dat Turkije lid is van de NAVO en zitting heeft in de Raad van Europa, bestaat er — helaas —ook in Nederland nog te weinig belangstelling voor de ontwikkeling van dit westerse bastion in Azië. Toch onderhoudt Nederland reeds sinds eeuwen relaties met dit merkwaardige land aan de Bosporus. Het zal wel weinig Nederlanders bekend zijn, dat wij sinds 1614 diplomatieke vertegenwoordigers bij de sultans hadden. Ook nu heeft Nederland verschillende relaties met het land van de halve maan. Als bijzonderheid vermelden wij, naast de handelsbetrekkingen, de Nederlandse deelneming aan de bouw van de haven in Mersin, waardoor hier een Nederlandse kolonie ontstond. De Nederlands-Turkse Vereniging * heeft dan ook reden van bestaan. Voor het Westen vormt Turkije nog steeds een belangrijke bondgenoot. Immers, deze islamitische erfgenaam van Byzantium was en is de erfvijand van het witte en rode Rusland. Een boeiende geschiedenis heeft dit land met zijn talloze monumenten, tempels en ruïnes, welke herinneren aan de oude beschaving van de Hethieten, de Griekse en Romeinse cultuur, het oudste Christendom, het duizendjarig Byzantium en de geloofswereld van de Islam. In de vorige eeuw, een tijd van geestelijk en politiek verval, kreeg Turkije terecht de naam van

*) Secretariaat Beursgebouw, Rotterdam

„de zieke man van Europa". De eerste wereldoorlog bracht een volledige débacle met als gevolg de bezetting van grote delen van het land door geallieerde en Griekse troepen. In de twintiger jaren trad echter een sterke man op, die „de zieke man" weer op de been hielp: Mustafa Kemal Pasja, later genaamd Atatürk (vader der Turken). Door zijn optreden werd in 1923 een gunstige vrede in Lausanne gesloten, die een einde maakte aan de bezetting door vreemde troepen. In 1923 werd door Atatürk de republiek uitgeroepen. Sindsdien was Turkije een soort „geleide democratie". Het nationalistische beleid van Atatürk, wiens partij de Republikeinse Volkspartij, de enige partij vormde, was gebaseerd op het principe van de volledige scheiding van kerk en staat, terwijl Atatürk tevens een vèrgaande staatsinmenging op economisch gebied propageerde, iets dat begrijpelijk is in een land met een onontwikkelde bevolking en een achterlijke economie. Hij stelde het westerse denken, de westerse „Wirtschaftsgeist" aan zijn landgenoten ten voorbeeld en liet vele Turken in het buitenland studeren. „Leer, arbeid, vertrouw" was het devies, dat hij zijn volk voorhield. Zijn nationalistisch programma kwam tot uitdrukking in zijn streven de buitenlandse belangen in de Turkse economie zoveel mogelijk door Turkse staatsbedrijven te laten overnemen. Toynbee zegt niet te veel, wanneer hij in „The world and the West" over Atatürk opmerkt: „Moestafa Kemal's politiek streefde naar niet minder dan een bekering door dik en dun van Turkije tot de Westerse levensvorm; en in de twintiger jaren van deze eeuw bracht hij in Turkije een programma tot uitvoering, zó revolutionair als misschien nog nimmer in enig land in zo'n korte spanne tijds weloverwogen en stelselmatig was doorgevoerd. Het was alsof in onze Westerse wereld de renaissance, de reformatie, de geestelijke revolutie door de geboorte der moderne wetenschap aan het einde van de zeventiende eeuw, de Franse revolutie en de industriële revolutie allemaal in één mensenleven waren tezamen gevat en wettelijk ingevoerd. In Turkije werd zowel de vrouwenemancipatie als de scheiding tussen de staat en de islamitische godsdienst en de vervanging van het Arabische door het Latijnse alfabet als het schrift voor het Turks, allemaal tussen 1922 en 1928 bij de wet verordend".

Hierbij moet evenwel niet uit het oog worden verloren, dat dit gehele streven naar een volledige scheiding van godsdienst en staat, naar verwesterlijking en politieke en economische vernieuwing ondenkbaar is zonder de grote figuur van Kemal Atatürk. Tijdens zijn leven en na zijn dood (1938) bleven de tegenkrachten echter werkzaam en in de laatste jaren schijnt er een kentering gekomen te zijn. Ook Atatürk kon de eeuwenoude islamitische tradities niet volledig ter zijde schuiven, ook al slaagde hij er wel in een scheiding van staat en godsdienst te bewerkstelligen. De eerste tekenen van een kentering waren al na de oorlog te bespeuren, toen, onder het bewind van Inönü, Atatürk's opvolger, het geven van godsdienstonderwijs op de volksscholen weer werd toegestaan en ook de seminaries voor opleiding van godsdienstige leiders opnieuw werden geopend. Atatürk heeft Turkije „opgestoten in de vaart der volken", hij heeft zijn land vernieuwd, doch de tijd, die hem gegeven was, bleek te kort om zijn levenswerk te voltooien. Velen zien nu in, dat een geestelijke vernieuwing meer is en meer tijd vergt dan een politiek en economisch reveil. Peyami Safa, één der leiders van het Turkse modernisme, moest onlangs erkennen: „Het landelijk Turkije gaat aan de Westerse beschaving voorbij, evenals aan de ideeën, die de wereld beheersen en de democratie. De stedelijke bevolking leest en schrijft met Latijnse letters, in het binnenland wil men echter de negenjarige leerling het Arabische schrift bijbrengen en het uit 't hoofd leren van Koranverzen aanmoedigen. Terwijl de Turkse vrouw in de steden zich volgens de nieuwste mode kleedt, is de Turkse vrouw op het platteland nog geheel in doeken gehuld. De verschillen tussen beide groepen zijn talloos". Wij tekenen hierbij aan, dat op het platteland (en zelfs in Istanboel) nog steeds een aantal vrouwen de sluier draagt, ondanks het feit, dat Kemal Atatürk het dragen van de sluier voor vrouwen afkeurde evenals de fez voor mannen, die volgens hem „een teken van onwetendheid, fanatisme, van haat tegen de vooruitgang en de beschaving" was.

De economische moeilijkheden, waar-

mede Turkije te kampen had, waren (en zijn) niet gering. Het was dan ook niet verwonderlijk, dat bij de verkiezingen in 1950 de oppositiepartij van de Democraten onder leiding van Menderes een belangrijke overwinning behaalde. Deze partij nam een meer welwillende houding aan tegenover de Islam. Op economisch gebied stond zij een politiek voor, die het particulier initiatief meer ruimte laat. De positie van de Democratische Partij is ook nu nog ongeschokt. Zelfs is haar positie de laatste tijd versterkt door een merkwaardig toeval. Bij het vliegtuigongeval in Gatwick op 17 februari 1959, waarbij veertien Turken het leven verloren, bleef premier Menderes wonder boven wonder ongedeerd en het eenvoudige volk zag hierin een vingerwijzing van Allah.

Meer dan ooit vormt ook de Islam thans een onderwerp van discussie in de politieke strijd. De Republikeinse Volkspartij beschuldigt de regering ervan steun te verlenen aan reactionaire islamieten, die — aldus de volksrepublikeinen — de klok een eeuw willen terugzetten. Tegenstanders van de hervormingen van Atatürk, gematigden en extremisten, wagen het nu verschillende hervormingen van Atatürk aan kritiek te onderwerpen, iets dat tien of twintig jaar geleden ondenkbaar was. Deze groepen zoeken steun bij de Democratische Partij, die op haar beurt haar positie zoekt te versterken door het bij grote groepen van de bevolking levende religieuze sentiment in haar voordeel te gebruiken. Deze partij had meer redenen om een welwillender houding tegenover de godsdienst aan te nemen. Nu zij regeringsverantwoordelijkheid op zich genomen had, werd zij er zich meer en meer van bewust, dat de Islam de belangrijkste geestelijke basis was voor de strijd tegen het communisme, terwijl een versterking van de Islam bovendien de verhouding tot de andere islamitische landen gunstig zou beïnvloeden. De regering van de Democraten gaf weer toestemming tot het maken van pelgrimstochten naar Mekka (onder Atatürk verboden) en liet ook talrijke moskeeën bouwen. De muezzins, die dagelijks vanaf de minaretten de gelovigen oproepen tot het gebed, mogen sinds de Democratische Partij aan het bewind is, weer het Arabisch gebruiken. De vraag Turks of Arabisch? is bepaald geen academisch onderwerp, doch eerder een steen des aanstoots, die aanleiding geeft tot allerlei politieke discussies. Deze vraag is onlangs opnieuw aan de orde gesteld toen er van orthodox-islamitische zijde bezwaar werd gemaakt tegen een vertaling van de Koran in het Turks, waarbij derhalve ook het sinds 1929 ingevoerde Latijnse schrift gebruikt zou worden. Hier ligt dus ongeveer hetzelfde probleem als in West-Europa ten tijde van de reformatie. De directeur van het Departement van Godsdienstzaken meende met de orthodoxe islamieten dat een Koran gedrukt in modern Turks geen waarde zou hebben voor gebed en eredienst. Vele vooruitstrevende intellectuelen hebben zich echter tegen dit standpunt verzet, omdat zij er een steun aan de reactionaire groeperingen in zien. Zij staan niet alleen een politieke, doch ook een religieuze hervorming voor, waardoor godsdienst en eredienst beter aangepast worden aan de moderne verhoudingen in het nieuwe Turkije.
Het is zeer te betreuren, dat de tegenstelling tussen Democraten en Volksrepublikeinen (de partijgenoten van Atatürk en diens opvolger, de thans 77-jarige Inönü) zo zeer verscherpt zijn, dat de goede democratische verhoudingen hierdoor dreigen aangetast te worden. Nu en dan tracht de regering door censuur bepaalde haar onwelgevallige berichten tegen te houden. Zelfs zijn journalisten gearresteerd. Te hopen is, dat dit slechts tijdelijke aberraties zijn. Helaas is ook de economische toestand nog allesbehalve gunstig te noemen. Natuurlijk zijn er ook vele feiten te vermelden, die aanleiding kunnen geven tot enig optimisme. Enkele cijfers: De agrarische produktie is dank zij de invoering van moderne landbouwmethoden en het gebruik van landbouwmachines voortdurend toegenomen. In minder dan tien jaar steeg de agrarische produktie met 50 %. In 1950 waren er 6.000 landbouwtractors, thans zijn er meer dan 44.000. Turkije telt nu bijna 5.000 fabrieken, waarbij echter ook vele kleine bedrijfjes. Talloze nieuwe fabrieken zijn de laatste jaren opgericht o.m. voor textiel, cement, suiker, papier, rubber, chemicaliën en farmaceutische produkten. De produktie van steenkool, bruinkool, chroom, koper, ijzer en mangaan is aanzienlijk gestegen. Hiertegenover staat echter, dat

de bevolking sinds 1950 met niet minder dan 30 % is toegenomen en thans geschat wordt op 27 miljoen. Het inkomen per hoofd van de bevolking is de laatste jaren dan ook gedaald; de kosten van levensonderhoud zijn gestegen, de inflatie vormt een ernstige bedreiging, terwijl ook de buitenlandse schuld voortdurend is toegenomen. In augustus van het vorige jaar kondigde de regering een economisch stabilisatieprogramma af. De verwachte stijging van de export is echter uitgebleven. Het economisch beleid vertoont soms merkwaardige feilen. Terecht heeft men in Turkije de mening gehuldigd, dat een snelle elektrificatie voorwaarde is voor een succesvolle industrialisatie. Onlangs werd echter bij Kemer (West-Anatolië) een hydro-elektrische centrale geopend, die eerst over 10 à 15 jaar in nieuwe industrieën afnemers zal kunnen vinden.

In haar buitenlandse politiek blijft Turkije een hechte bondgenoot voor het Westen. In dit opzicht zijn regering en oppositie het volkomen eens. Het is niet verwonderlijk, dat na het uittreden van Irak uit het Bagdadpact de zetel van dit pact naar Ankara werd verplaatst. Van de Aziatische deelgenoten (Turkije, Perzië, Pakistan) is Turkije ongetwijfeld de sterkste. Welke houding zal Turkije in de toekomst tegenover Nasser, de heraut van het nieuwe Arabische nationalisme, aannemen? De Turken lopen niet warm voor het Arabische nationalisme, er zijn nu eenmaal allerlei historische en politieke tegenstellingen tussen Turken en Arabieren. Wanneer echter de strijd tussen communisme en Arabisch nationalisme nòg heftiger wordt, zullen ook de Turken tegenover Nasser duidelijk kleur moeten bekennen. En het is evident, dat óók in dit politieke probleem de religieuze sentimenten geen onbetekenende rol zullen spelen.

P. Krug.

PERSONALIA

Prof. Dr. LIBBE VAN DER WAL, geboren in 1901, studeerde klassieke letteren en filosofie in Groningen, was leraar in Zwolle en Groningen, en is nu rector van het Grotius Gymnasium te Delft, waar hij tevens van wege de Humanistische Stichting „Socrates" bijzonder hoogleraar in de wijsbegeerte is aan de Technische Hogeschool.
Behalve artikelen in het Alg. Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte en in Rekenschap schreef hij „Problemen der zedelijke waardering" (uitg. Leopold - Den Haag), toneelstukken (Iphigeneia in Argos, Het werpen van de teerling) en onder het pseudoniem Tjalling Dix een paar detectiveromans.

T. T. TEN HAVE, geb. 1906 te Noordbroek (Gr.), studeerde aan R.U. te Groningen medicijnen en psychologie en was vervolgens werkzaam als adviseur bij school- en beroepskeuze, personeelselectie etc. Sedert 1950 hoogleraar in de grondslagen der sociale pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam. Overige functies o.m.: docent soc. ped. Nutsseminarium voor Pedagogiek, directeur Hum. Inst. voor Sociaal Onderzoek. Publicaties op het gebied van de theoretische en toegepaste psychologie, de sociale pedagogiek en de waardenleer, en over film en televisie als communicatie-media.

LANDDAG

15 november

De najaarslanddag van de Humanistische Stichting Socrates wordt dit jaar gehouden op zondag 15 november in de gebouwen van de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort

ONDERWERP:

150 jaar Darwin
100 jaar Evolutietheorie

SPREKERS:

Prof. Dr. E. J. Slijper
(Directeur van het Zoölogisch Laboratorium der Universiteit van Amsterdam)
100 jaar Evolutietheorie

Dr. O. Noordenbos
De doorwerking van de evolutietheorie in wereld- en levensbeschouwing

Aanvang 10.30 uur - Einde 16.15 uur

Kosten **f 3.—**, voor donateurs en contribuanten **f 1.—** (alles incl. koffie en thee). Een lunch kan gereserveerd worden voor f 2.75 p.p. incl.

Aanmelden en inlichtingen bij het secretariaat van de

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

Oudegracht 152 - Utrecht - Tel. 10163